

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВА
R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ

№ 2, ТОМ 10, 2024

Р.Б. СҮЛЕЙМЕНОВ АТЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН
ШЫҒЫСТАНУЫ
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
№ 2, ТОМ 10, 2024

ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ ИМЕНИ Р.Б. СУЛЕЙМЕНОВА

КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
№ 2, ТОМ 10, 2024

R.B. SULEIMENOV INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**KAZAKHSTAN ORIENTAL
STUDIES**

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 2, VOL 10, 2024

Ғылыми журнал

**Журнал 2022 жылдан
бері шығады**

**Құрылтайшы және
баспагер:**

Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану
институты

**Редакция мен
баспагер мекен
жайы:**

Заңды мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Шевченко к-сі 28,
050010

Нақты мекен жайы:
Қазақстан, Алматы қ.,
Құрманғазы к-сі 29,
050010

**Журнал Қазақстан
Республикасы
Ақпарат және
қоғамдық даму
министрлігінде 2021
жылдың 16
тамызында
тіркелген, куәлік
№KZ54VPY00039118**

**«ҚАЗАҚСТАН ШЫҒЫСТАНУЫ»
№ 2, ТОМ 10, 2024**

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, филология
ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының бас директоры
(Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, философия
ғылымдарының кандидаты, доцент, Р.Б. Сүлейменов
атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми
қызметкері, (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белгожа Ернұр Қуатұлы, тарих
ғылымдарының кандидаты, Р.Б. Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының ғалым-хатшысы (Алматы,
Қазақстан)

Научный журнал
Журнал издается с
2022 года

Учредитель и
издатель:

Институт
востоковедения
имени Р.Б.
Сулейменова

Адрес редакции и
учредителя:

Юридический адрес:
Казахстан г.
Алматы, ул.
Шевченко 28,
050010

Фактический адрес:
Казахстан, г.
Алматы, ул.
Курмангазы 29,
050010

Журнал
зарегистрирован в
Министерстве
информации и
общественного
развития
Республики
Казахстан от 16
августа 2021 года,

«КАЗАХСТАНСКОЕ
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ»
№ 2, ТОМ 10, 2024

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, доктор
филологических наук, генеральный директор
Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова
(Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, кандидат
философских наук, доцент, ведущий научный
сотрудник Института востоковедения имени Р.Б.
Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, кандидат
исторических наук, ученый-секретарь Института
востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Алматы,
Казахстан)

Scientific journal

**The journal has
been published since
2022**

**Founder and
publisher:**

R.B. Suleimenov
Institute of Oriental
Studies

**Editorial office and
founder address:**

Legal address:
Kazakhstan Almaty,
st. Shevchenko 28,
050010

Actual address:
Kazakhstan, Almaty,
st. Kurmangazy 29,
050010

**The journal was
registered with the
Ministry of
Information and
Public Development
of the Republic of
Kazakhstan on
August 16, 2021,
certificate no.
KZ54VPY00039118**

**«KAZAKHSTAN ORIENTAL STUDIES»
№ 2, VOL 10, 2024**

Chief Editor:

Duken Masimkhanuly, Doctor of Philology, General
Director of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies
(Almaty, Kazakhstan)

Scientific editor:

Yerkin Baidarov, Candidate of Philosophical
Sciences, Associate Professor, Leading Researcher at the
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty,
Kazakhstan)

Responsible editor:

Yernur Belgozha, Candidate of Historical Sciences,
Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of
Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Редакциялық алқа:

Бас редактор:

Мәсімханұлы Дүкен, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас директоры, филология ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Ғылыми редактор:

Байдаров Еркін Ұланұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, философия ғылымдарының кандидаты, доцент (Алматы, Қазақстан)

Жауапты редактор:

Белғожа Ернұр Қуатұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының ғалым хатшысы, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы, Қазақстан)

Техникалық редактор:

Тұрлығожаева Алтынгүл Дүйсенқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының қоғаммен байланыс жөніндегі маманы (Алматы, Қазақстан)

Редакция алқасының мүшелері:

Әбусейітова Меруерт Қуатқызы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты Республикалық тарихи материалдарды зерттеу ақпараттық орталығының директоры, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының Ұйғыртану орталығының жетекшісі, тарих ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Ким Герман Николаевич, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Азия зерттеулер институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Мұқаметханұлы Нәбижан, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Қазіргі заманғы Қытайды зерттеу орталығының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының бас ғылыми қызметкері, «Астана» халықаралық ғылыми кешенінің Қытай және Азия зерттеулер орталығының жетекшісі, саяси ғылымдарының докторы, профессор (Алматы, Қазақстан)

Дүйсен Ғалымжан Мұстахимұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының ғылым жөніндегі орынбасары, экономика ғылымдарының докторы, доцент (Алматы, Қазақстан)

Томохико Уяма, Хоккайдо университетінің Славян зерттеулер орталығының профессоры, PhD (Саппоро, Жапония)

Чэн Ян, Шанхай жаһандық басқару және аймақтық зерттеулер академиясының атқарушы президенті, Шанхай халықаралық зерттеулер университетінің профессоры, PhD (Шанхай, Қытай)

Ли Джу-Юн, Торонто университетінің профессоры, PhD (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Исламабад халықаралық ислам университетінің Исламтану институтының бас директоры, профессор (Исламабад, Пәкістан)

Атабаки Тоурадж, Нидерланды Корольдігі Өнер және ғылым академиясының Халықаралық әлеуметтік тарих институтының профессоры, PhD, (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының жетекші ғылыми қызметкері, PhD (Алматы, Қазақстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкент мемлекеттік шығыстану университеті, Қытай тарихы, мәдениет, саясат және экономика кафедрасының меңгерушісі, саясаттану ғылымдарының кандидаты (Ташкент, Өзбекстан)

Масабаев Қанат Ізімұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бас директорының стратегиялық даму және халықаралық байланыстар жөніндегі орынбасары (Алматы, Қазақстан)

Әмірбекова Сағыныш Көпеновна, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының докторантура мен магистратура бойынша ғалым хатшы (Алматы, Қазақстан)

Редакционная коллегия:

Главный редактор:

Масимханулы Дукен, Генеральный директор Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор филологических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Научный редактор:

Байдаров Еркин Уланович, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат философских наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ответственный редактор:

Белгожа Ернур Куатулы, ученый секретарь Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, кандидат исторических наук (Алматы, Казахстан)

Технический редактор:

Турлыгожаева Алтынгуль Дуйсеновна, специалист по связям с общественностью Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Члены редколлегии:

Абусейтова Меруерт Хуатовна, директор Республиканского информационного центра по изучению исторических материалов при Институте востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН РК (Алматы, Казахстан)

Каримова Рисалат-Биби Усмановна, руководитель Центра уйгуроведения Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор исторических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Ким Герман Николаевич, директор Института азиатских исследований КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Набижан Мукаметханулы, директор Центра исследований современного Китая КазНУ им. Аль-Фараби, доктор исторических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна, главный научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, руководитель Центра Китайских и Азиатских исследований Международного научного комплекса Астана, доктор политических наук, профессор (Алматы, Казахстан)

Дуйсен Галымжан Мустахимулы, заместитель генерального директора по науке Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, доктор экономических наук, доцент (Алматы, Казахстан)

Томохико Уяма, профессор Центра славянских исследований при Университете Хоккайдо, PhD (Саппоро, Япония)

Чэн Ян, PhD, профессор, Исполнительный президент Шанхайской академии глобального управления и региональных исследований Шанхайского университета международных исследований (Шанхай, Китай)

Ли Джун-Юн, PhD, профессор Университета Торонто (Торонто, Канада)

Зия-Ул-Хак Мухамед, Генеральный директор Института исламских исследований Международного исламского университета, профессор (Исламабад, Пакистан)

Атабаки Тоурадж, PhD, профессор Международного института социальной истории Королевской академии искусств и наук Нидерландов (Амстердам, Нидерланды)

Батырхан Болатбек Шәденулы, ведущий научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, PhD (Алматы, Казахстан)

Николаева Камила Сергеевна, Ташкентский государственный университет востоковедения, заведующая кафедрой Истории, культуры, политики и экономики Китая, кандидат политических наук (Ташкент, Узбекистан)

Масабаев Канат Изимович, заместитель генерального директора по стратегическому развитию и международным связям Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Амирбекова Сагынш Копеновна, ученый секретарь по докторантуре и магистратуре Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова (Алматы, Казахстан)

Editorial Board:

Editor-in-Chief:

Masimkhanuly Duken, General Director of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Science Editor:

Baidarov Yerkin, Leading Researcher of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Responsible editor:

Belgozha Yernur, Scientific Secretary of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Candidate of Historical Sciences (Almaty, Kazakhstan)

Technical editor:

Turlygozhayeva Altyngul, Public Relations Specialist at the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Members of the Editorial Board:

Abuseitova Meruert, Director of the Republican Information Center for the Study of Historical Materials of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan)

Karimova Risalat-Bibi, Head of the Uighur Studies Center of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kim German, Director of the Institute of Asian Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Nabizhan Mukhametkhanuly, Director of the Center for Studies of Modern China of Al-Farabi Kazakh National University, Doctor of Historical Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana, Chief researcher of the Institute of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Head of the Center for Chinese and Asian Studies of the International Scientific Complex Astana, Doctor of Political Sciences, Professor (Almaty, Kazakhstan)

Duisen Galymzhan, Deputy Director General for Science of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Economics, Associate Professor (Almaty, Kazakhstan)

Tomohiko Uyama, Professor of the Slavic-Eurasian Research Center at Hokkaido University, PhD (Sapporo, Japan)

Cheng Yang, Executive President в Shanghai Academy of Global Governance and Area Studies, Shanghai International Studies University, PhD, Professor (Shanghai, China)

Lee Joo-Yup, Professor of the University of Toronto, PhD (Toronto, Canada)

Zia-Ul-Haq Mohammed, General Director of the Institute of Islamic Studies of the International Islamic University, Professor (Islamabad, Pakistan)

Atabaki Touraj, Professor at the International Institute for Social History of the Royal Academy of Arts and Sciences of the Netherlands, PhD (Amsterdam, the Netherlands)

Batyrkhan Bolatbek, Leading researcher of the R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, PhD, (Almaty, Kazakhstan)

Nikolaeva Kamilla, Head of the Department of Chinese History, Culture, Politics and Economics of the Tashkent State University of Oriental Studies, Candidate of Political Sciences (Tashkent, Uzbekistan)

Masabaev Kanat, Deputy Director for Strategic Development and International Relations of the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Almaty, Kazakhstan)

Amirbekova Sagynysh, Academic Secretary for Master's and Doctoral Studies, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, (Almaty, Kazakhstan)

МАЗМҰНЫ

Алғысөз..... 16

Шығыс елдерінің тарихы мен мәдениеті

Смағұлов Б.Қ.

Қазақ халқының құрамындағы түркі және моңғол текті этникалық элементтер (XVIII – XX ғ. бас кезеңі)..... 21

Шығыс елдері қарым-қатынастары

Мұқаметханұлы Н., Хамарова Ж.

Қазақстан мен Қытай арасындағы басылымдар алмасудың дамуына талдау..... 33

Кожирова С.Б., Нечаева Е.Л. Шукыжанова А.Н.

Қазақстан-Қытай қатынастарындағы геоэкономикалық мүдделер..... 44

Бердығұлова Г.Е., Ерболат Е.

Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастықпен жаһандану үдерісіндегі саяси және әлеуметтік экономикалық көзқарас..... 59

Шығыс филологиясы

Силам Д.

Ежелгі және қазіргі кездегі қытай реминисцентті поэзиясының эволюциясын зерттеу..... 68

Дүйсенов Б.Д.

Мәмлүк қытшақтары тіліндегі вокализмдер және қазіргі қазақ әліпбиіне транскрипциялау мәселелері..... 76

Әмірбекова С.К.

Араб және қазақ паремияларындағы «ата-ана мен бала» концептісі..... 86

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Предисловие</i>	16
--------------------------	----

История и культура Восточных стран

Смагулов Б.К.

<i>Этнические элементы тюркского и монгольского происхождения в составе казахского народа (XVIII – начало XX в.)</i>	21
--	----

Страны Востока в международных отношениях

Мукаметханулы Н., Хамарова Ж.

<i>Анализ развития обмена публикациями между Казахстаном и Китаем</i>	33
---	----

Кожирова С.Б., Нечаева Е.Л. Шукыжанова А.Н.

<i>Геоэкономические интересы в казахстанско-китайских отношениях</i>	44
--	----

Бердыгулова Г.Е., Ерболат Е.

<i>Политические и социально-экономические воззрения в процессе регионального сотрудничества и глобализации в Центральной Азии</i>	59
---	----

Восточная филология

Силам Д.

<i>Исследование эволюции китайской реминисцентной поэзии в древности и современности</i>	68
--	----

Дюсенов Б.Д.

<i>Вокализмы на мамлюкско-кыпчакском языке и вопросы транскрипции в современный казахский алфавит</i>	76
---	----

Амирбекова С.К.

<i>Концепт «родители и дети» в арабских и казахских паремиях</i>	86
--	----

CONTENT

Foreword..... 16

History and culture of the Eastern countries

Smagulov B.Q.
Ethnic elements of Turkic and mongolian origin in the Kazakh people (XVIII – early XX century)..... 21

The countries of the East in international relations

Mukametkhanuly N., Khamarova Zh.
Analysis of the development of publication exchange between Kazakhstan and China..... 33

Kozhirova S.B., Nechaeva E.L., Shukyzhanova A.N.
Geo-economic interests in Kazakhstan-China relations..... 44

Berdygulova G.E., Erbolat E.
Political and socio-economic views in the process of regional cooperation and globalization in Central Asia..... 59

Oriental Philology

Sylam D.
Study on the evolution of Chinese reminiscence poetry in ancient and modern times..... 68

Dyussenov B.D.
Vocalisms in the Mamluk Kipchak language and problems of transcription into the modern Kazakh alphabet..... 76

Amirbekova S.K.
Concept of «parents and children» in Arabic and Kazakh paremiaes..... 86

АЛҒЫСӨЗ

Шығыстану (ориенталистика) – Азия және Солтүстік Африка елдерінің тарихын, экономикасын, тілдерін, этнографиясын, мәдениетін, дінін, философиясын, материалдық және рухани мәдениеттерінің ескерткіштерін кешенді түрде зерттейтін ғылым. Бұл оның негізгі анықтамасы. Дәл осы ғылымды атау үшін «ориенталистика» термині қолданылады, яғни шығыстану ғылымының екінші атауы бар, ол – ориенталистика.

Шығыстану ғылымы өз ішінде мынадай аймақтық салаларға бөлінеді: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, ирантану, түркітану, синология (қытайтану), моңғолтану, үндітану, жапонтану және т.б.

Шығыстану ғылымына Азия мен Солтүстік Африка елдерін іштей салаларға және аймақтарға бөліп қарастыру үрдісі тән. Ол үрдіс бойынша Шығыс елдерінің тарихын, экономикасын, әдебиетін және тілін зерттеуге мамандану, мысалы: шығыстанушы-тарихшы, шығыстанушы-лингвист т.б. Сонымен бірге, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің дінін, философиясын, мәдениетін жеке салаларға жіктеп қарастыру. Мысалы, араб елдерінің қазіргі саяси проблемаларына сараптама жасау немесе Қытайдың Орта Азия елдерімен болған экономикалық қатынастарын зерттеу.

Бүгінде шығыстану ғылымының зерттеу аясы кеңейіп, негізгі мақсаты – Шығыстың және Орталық Азия елдерінің, оның ішінде, еліміздің осы уақытқа дейін бұрмаланған тарихын, рухани-мәдени қазынасын терең зерттеп, Шығыстың және Түркі әлемінің әлемдік өркениеттің дамуына қосқан үлесін баршаға нақтылап, анықтап беру болып табылады. Оған қоса, шығыстану ғылымының алдында әртүрлі өркениеттер арасындағы диалогты қалыпты арнаға түсіріп, қазіргі әлемдегі бірқатар маңызды тарихи-мәдени, рухани, саяси және ұлттық проблемалардың әділ шешімін табу міндеті тұр.

Біздің елімізде шығыстану ғылымы саласымен арнайы айналысатын Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі жанындағы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты бар. Құрылғанына ширек ғасырдан асқан ғылыми орталық Азия мен Солтүстік Африка елдерін, Қазақстан мен Шығыс елдері қарым-қатынасының тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни, сонымен қатар, өркениет және мәдениетаралық қырларына іргелі және қолданбалы негізде жүйелі зерттеулер жүргізіп келеді.

Институтта аталған сала мамандарының үлкен қосыны шоғырланған. Сонымен бірге, Институттың халықаралық байланыс ауқымы да өте кең. Институт ғалымдары әлемнің көптеген елдерінің іргелі ғылыми орталықтарымен, жетекші ғалымдарымен бірге қоян-қолтық жұмыс істеп келеді. Міне осы жағдайдың бәрі Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты алдына үлкен міндет қойып отыр. Ол міндет болса – Институттың өзінің жеке ғылыми басылымын (хабаршы) шығару.

Осыған байланысты Институт 2022 жылдан бастап «Қазақстанның шығыстану ғылымы» атты журнал шығаруды қолға алды. Журналда отандық және шетелдік белгілі шығыстанушы ғалымдардың, магистранттар мен докторанттардың шығыстану ғылымының өзекті мәселелеріне, Азия мен Солтүстік Африка елдерінің тарихы мен мәдениетіне, тілі мен әдебиетіне, экономикасы мен ішкі-сыртқы саясатына қатысты, сондай-ақ, Қазақстан мен Шығыс елдері арасындағы тарихи-мәдени, әлеуметтік-экономикалық, саяси, діни байланыстарын қарастырған еңбектері жарияланады.

Журналда жарияланған материалдар ғылыми қауым үшін ғана емес, жалпы оқырмандар үшін де қызықты әрі пайдалы болады деп үміттенеміз. Осы саладағы барлық мамандарды шығармашылық ынтымақтастыққа шақырамыз.

Сіздерден тың да сүбелі еңбектер күтеміз.

Дукен Мәсімханұлы

Бас редактор, Р.Б.Сүлейменов атындағы
Шығыстану институтының бас директоры,
филология ғылымдарының докторы, профессор.

ПРЕДИСЛОВИЕ

Востоковедение (ориенталистика) – наука, комплексно исследующая историю, экономику, язык, этнографию, культуру, религию, философию, памятники материальной и духовной культуры стран Азии и Северной Африки. Это его основное определение. Для данной науки используется термин «ориенталистика», то есть, это второе название востоковедения.

Внутри востоковедение подразделяется на такие региональные области, как: египтология, семитология, ассириология, арабистика, шумерология, урартология, кумранистика, малаистика, иранистика, тюркология, синология (китаеведение), монголоведение, индология, японистика и т.п.

Востоковедению присущ процесс рассмотрения стран Азии и Северной Африки, изнутри разделив на отрасли и регионы. Исходя из этого, имеются специализации по исследованию истории, экономики, литературы и языка стран Востока, например: историк-востоковед, лингвист-востоковед и др. Наряду с этим, религия, философия, культура стран Азии и Северной Африки рассматриваются, классифицируясь по отдельным отраслям. К примеру, экспертиза по современным политическим проблемам арабских стран или исследование экономических отношений Китая со странами Центральной Азии.

Ныне, ареал исследований востоковедения расширился и основной его целью является углубленное исследование по сей день искаженной истории и духовно-культурных богатств стран Востока и Центральной Азии, в частности, нашей страны, конкретизация и определение вклада Востока и Тюркского мира в развитие мировой цивилизации. А также, перед востоковедением поставлена задача – уравновесить диалог между различными цивилизациями и найти справедливое решение для ряда важных историко-культурных, духовных, политических и национальных проблем современного мира.

В нашей стране есть Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова при Министерстве Науки и высшего образования Республики Казахстан, непосредственно занимающийся наукой востоковедения. Научный центр с историей более, чем четверть века, проводит системные фундаментальные и прикладные исследования стран Азии и Северной Африки, историко-культурные, социально-экономические, политические, конфессиональные, а так же, цивилизационные и межкультурные аспекты взаимоотношений Казахстана и стран Востока.

В Институте сконцентрирована большая армия востоковедов. Также, масштаб международных связей Института очень широк. Ученые Института тесно работают с крупными научными центрами и ведущими учеными многих стран мира. И все это возлагает на Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова большую задачу – выпуск собственного научного издания (вестник) Института.

В связи с этим, с 2022 года, Институт приступил к изданию журнала «Казахстанское востоковедение». В журнале будут опубликованы работы отечественных и зарубежных известных ученых, магистрантов и докторантов, посвященные актуальным вопросам востоковедения, в которых рассматриваются история и культура, язык и литература, экономика, внешняя и внутренняя политика стран Азии и Северной Африки, а также, историко-культурные, социально-экономические, политические, религиозные связи между Казахстаном и странами Востока.

Надеемся, что материалы, опубликованные в журнале, будут полезны и интересны не только научному сообществу, но и широкому кругу читателей. Всех специалистов по данной отрасли приглашаем к творческому сотрудничеству.

Ждем от вас оригинальных и интересных работ.

Дукен Масимханулы
Главный редактор, генеральный директор
Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова,
доктор филологических наук, профессор.

FOREWORD

Oriental Studies (Orientalism) is the science comprehensively exploring the history, economy, language, ethnography, culture, religion, philosophy, monuments of the material and spiritual culture of Asia and North Africa. This is the principal definition of it. The term "Orientalism" is used for this science, i.e. it is the second name of oriental studies.

Inside Oriental Studies is subdivided into regional fields such as: Egyptology, Semitology, Assyriology, Arab Studies, Sumerology, Urartology, Qomran Studies, Malay Studies, Iranian Studies, Turkology, Sinology, Mongolian Studies, Indology, Japanese Studies, etc..

Oriental Studies is inherent in the process of looking at the countries of Asia and North Africa by dividing them into branches and regions from inside. Based on this, there are specialisations for the study of the history, economy, literature and language of Eastern countries, for example: orientalist historian, orientalist linguist, etc. At the same time, religion, philosophy and culture of Asian and North African countries are also examined, being classified into separate branches. For example, expertise on contemporary political issues in Arab countries or research on China's economic relations with Central Asian countries.

Today, the area of Oriental studies has expanded and the main objective is to study the distorted history and spiritual and cultural wealth of the Eastern and Central Asian countries, in particular our country, to specify and define the contribution of the East and the Turkic world in the development of the world civilization. In addition, the Oriental studies have the task of counterbalancing the dialogue between different civilizations and finding equitable solutions for a number of important historical, cultural, spiritual, political and national problems of the modern world.

In our country, there is the R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies under the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan is directly engaged in the science of Oriental Studies. The scientific centre with a history of more than a quarter of a century, conducts systematic fundamental and applied research into the countries of Asia and North Africa, historical, cultural, socio-economic, political, confessional, as well as civilizational and intercultural aspects of relations between Kazakhstan and the countries of the East.

The Institute is host a large army of Orientalists. Also, there is a very large scale of international ties of the Institute. The researchers of the Institute work closely with major research centres and leading scientists in many countries of the world. And all this puts on R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies a big task - to publish its own scientific publication (bulletin) of the Institute.

In this regard, since 2022, the Institute has started to publish the journal "Oriental Science of Kazakhstan". The journal will publish the works of domestic and foreign renowned scientists, undergraduates and doctoral students on current issues of Oriental Studies, which address the history and culture, language and literature, economy, foreign and domestic politics of Asia and North Africa, as well as, historical, cultural, socio-economic, political, religious relations between Kazakhstan and the countries of the East.

We hope that the materials published in the journal will be useful and interesting not only to the scientific community, but also to a wide range of readers. We invite all specialists in this field to creative cooperation.

We are looking forward to original and significant works from you.

Duken Massimkhanuly
Chief Editor, Director General
R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies,
Doctor of Philological Sciences, Professor.

Смағұлов Б.Қ.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ТҮРКІ ЖӘНЕ МОҢҒОЛ ТЕКТІ ЭТНИКАЛЫҚ ЭЛЕМЕНТТЕР (XVIII – XX Ғ. БАС КЕЗЕҢІ)

Аңдатпа. Мақала Жаңа заманда қазақ халқының құрамына енген түркі және моңғол текті этникалық элементтерді зерттеуге арналған. Белгіленген хронологиялық кезеңде қазақтардың құрамына қырғыздар, башқұрттар, татарлар, қарақалпақтар, қалмақтар сынды және басқа халықтардың жекелеген топтары мен өкілдері қосылды, олардың «ізі» қазақтардың рулық құрамында көрініс табады. Қолда бар жазба және мұрағаттық дереккөздерді талдау негізінде автор бұл этникалық элементтердің қазақ халқына қосылуы XX ғасырдың басында толық аяқталды, ал кейбір жағдайларда (мәселен, сарттарды айтсақ) XX ғ. 20 жылдардың ортасына дейін созылды деген байламға келді. Сонымен бірге түркі этникалық элементтерінің қазақтардың құрамына осылайша тез интеграциялануының факторлары ретінде түркі халықтарының тілдік, діни және мәдени жақындығын, ал қалмақтар туралы айтатын болсақ, Еуразияның далалық аймақ жағдайындағы ұқсас өмір салтын айтуға болады. Мақаланың мақсаты Жаңа заманда қазақ халқының құрамына енген түркі және моңғол текті этникалық элементтерді зерттеу болып табылады. Зерттеудің жаңалығы, бағыттары және идеялары – белгіленген хронологиялық кезеңде қазақтардың құрамына қырғыздар, башқұрттар, татарлар, қарақалпақтар, қалмақтар сынды және басқа халықтардың жекелеген топтары мен өкілдері қосылды, олардың «ізі» қазақтардың рулық құрамында көрініс табады. Қолда бар жазба және мұрағаттық дереккөздерді талдау негізінде автор бұл этникалық элементтердің қазақ халқына қосылуы XX ғасырдың басында толық аяқталды, ал кейбір жағдайларда (мәселен, сарттарды айтсақ) XX ғ. 20 жылдардың ортасына дейін созылды деген байламға келді. Мақалада талдау мен синтез әдістері, сондай-ақ этнографиялық әдістер қолданылды.

Алғыс: Мақала BR20281006 «Шығыс елдері: заманауи және өлшем тұрғысынан Қазақстан үшін геосаяси сын-қатерлер және жаңа перспективалар» ғылыми жобасын орындау аясында жазылған.

Түйін сөздер: қазақтардың этникалық тарихы, этникалық құрам, қырғыздар, шалақазақтар, сарттар, қалмақтар, төлеңгіттер.

Кіріспе

Қазіргі таңда әртүрлі халықтардың этникалық тарихына қатысты проблемалар тарих ғылымы мен этнологияның ең маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Тілдік, мәдени және тарихи тұрғыдан қарағанда біртұтас этнос болып табылатын қазақ халқы күрделі этникалық құрамға ие. Сондықтан қазақтардың құрамындағы этникалық, этнографиялық, этнотілдік және т.б. топтарды зерттеу халықтың этногенезі мен этникалық тарихына байланысты даулы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Алайда көптеген тарихшылар мен этнологтар Жаңа заман кезеңінде қазақтардың құрамындағы әртүрлі этникалық, этнотілдік және т.б. элементтерге қатысты мәселені қозғағанда, жалпылама сипаттамасын жасап, сонымен шектелетін.

Осы мақаланың мақсаты XVIII – XX ғ. бас кезеңінде қазақ халқының құрамындағы түркі және моңғол текті этникалық топтардың қалыптасуы мен орналасуына қатысты мәселесін зерттеу болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Материал жинап мәліметтерге ғылыми интерпретация жасағанда талдау және синтез сынды ғылыми әдістерден басқа, халықтардың этникалық құрамын зерттеуді көздейтін этнографиялық зерттеу әдісі қолданылды. Осы ретте XIX ғ. аяғынан бастап мақсаты Қазақстанды жан-жақтан зерттеуге арналған арнайы экспедициялардың ұйымдастырылғанын айта кету керек. Жасалған жұмыстардың нәтижесінде жарық көрген «Материалы по киргизскому землепользованию» («Қазақтың жер пайдалануына қатысты деректер») көп томдық басылымында қазақ халқының рулық құрамына қатысты мәліметтер де жиналды. Атап айтқанда, рулық құрамда қазақ халқының этногенезі мен этникалық тарихына тегі әртүрлі этностардың қатысқаны көрініс табады. Осылайша рулық құрамды зерттеу арқылы нақты қай этникалық элементтердің қатысқанын көруге болады.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Осы проблеманың тарихнамалық аспектілері бұрын шыққан еңбектерімізде егжей-тегжейлі талданған [1; 2, с. 147–149]. Сондықтан біз ұсынып отырған мақалада бұл мәселенің тарихнамасын қысқаша сипаттаумен ғана шектелуді жөн көрдік. Жалпы алғанда, Қазан төңкерісіне дейінгі кезеңде көбінесе орыс авторлары, сондай-ақ қазіргі таңда отандық және шетелдік тарихшылар осы тақырыптың жекелеген қырларына көңіл аударса да, көптеген мәселелер зерттелмей қалды.

Талқылау

Белгіленген кезеңде қазақ халқының құрамына көршілес түркі және түркі емес халқының жекелеген топтары мен өкілдерінің кіргені байқалады.

Қырғыз руы. Қырғыз этникалық элементі қазақ халқының этникалық тарихында елеулі орын алады. Қырғыз руының әрқилы тармағына жататын қазақтар Қазақстанның ұлан-ғайыр аумағында, яғни батыстағы Ырғыз өзенінен шығыстағы Зайсан көліне дейін; солтүстіктегі Бурабай көлінен оңтүстіктегі Шымкентке дейін қоныстанған. Қазақтар құрамындағы қырғыздар біртұтас рулық топ түзбейді, олардың бірқатар шағындау рулық бөлімшелерден тұратынын айта кету жөн. Біздің ойымызша, бұл қырғыздардың Қазақстан аумағында ұзақ уақыттан бері тұрып келе жатқанын айғақтайды. Қырғыз текті қазақтардың бір бөлігі Қазақстанның солтүстік бөлігінде кемі XVIII ғасырдан бері тұрып жатыр. Қазақтардың бұл бөлігінің қалыптасуы Абылай ханның Қазақстанның оңтүстік бөлігінде Түркістан қаласы аумағындағы қырғыздарға қарсы сәтті жорығымен байланыстырылады. Атап айтқанда, осы соғыстан кейін Көкшетауға барлық тау қырғыздарының өкілдері келіп, бейбіт өмір сұрады; қантөгістің алдын алу үшін аманаттар қалдырылды: бұғы руынан шыққан Есенғұл – өз ұлы Найманды, ары руынан – Жанбаланы, сондай-ақ асық руынан аманат ретінде бір жігітті қалдырды. Кейбір мәліметтер бойынша, аманаттар саны шамамен 40 отбасы болды. Абылай хан оларды өзінің Көкшетау маңындағы жерлеріне орналастырды [3, 254-б.].

XIX ғ. 30 жылдары байқырғыз руының қазақтары Қазақстанның солтүстік бөлігінде Көкшетау округі аумағында өмір сүрді. Ақмола облысының Мемлекеттік архивіндегі бір құжатта осындай ақпарат бар: Көкшетау округтік приказына, Қарауыл болысының сұлтанына бірнеше болысты Көкшетау округі құрамына қосу туралы 1837 жылдың 16 шілдесінде берілген өтініш бар; осы өтініште кейбір болыстардың, атап айтқанда, Байқырғыз болысы адамдарының аты айтылады. Өтініште байқырғыз руы отбасыларының басшылары туралы мәліметтер де бар [4, 11–12-п.]. XIX ғасырдың екінші жартысында Көкшетау

округінде қазақтар арасына қырғыздардың 350 отбасы қоныстанды [3, 253-б.]. Қырғыз этникалық элементінің қазақ халқы құрамына кіруі ХІХ ғасырдың екінші жартысында да іске асты. Сол кезде бұғы руына жататын қырғыздардың бір бөлігі қырғыздың тағы бір сарыбағыш руымен қақтығыс салдарынан Жетісудағы Жаркент уезіне қоныс аударып, кейін қазақ халқының құрамына енді [5, с. 15, 16, 17, 18].

XX ғасырдың басына қарай қырғыз руына жататын қазақтар Қазақстанның бірқатар оңтүстік-шығыс аудандарында өмір сүрген. Мысалы, 1911 жылғы деректер бойынша Жетісу облысының Лепсі уезінде қырғыз руының үш шаруашылығы болды. Бұл үш шаруашылық Аягөз болысында орналасып, 7-әкімшілік ауылына тиесілі болған. Қазақтардың осы руының қыстауы Бұрғон шатқалында орналасқан [5, с. 70]. Қырғыз руының қазақтары Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі қауымдардың құрамында да кездесетін: «Жалпы алғанда, бес рулық топ бар, яғни сүйіндік, ақымбек, көшек, әуез және қырғыз. Қырғыз тобы көшектердің қызына үйленіп, осы ру арасында тұрып қалған қара қырғыз Төлендіден тарайды. Қыстаулары Жиренайғыр және Қастек шатқалдарында орналасқан. Қауымның егістік жерлері алты арықпен – Байшымыр, Шынасыл, Барамбай, Қасқарау, Тамабай және Қаратоған арықтарымен суарылады» [5, 111 б.].

Қырғыздардың қазақ жеріне қоныс аударуы ондаған жылдар бойы лек-лекпен жалғасып тұрды, сондай көштің соңғысы (Жетісуда) ХІХ ғасырдың екінші жартысында орын алды. Этникалық туыс ортада болуы қырғыздардың қазақ этносына жылдам ассимиляциялануына жол ашты және, олардың Қазақстан аумағы бойынша кең аумақта таралуына қарамастан, революцияға дейінгі және кейініректегі орыс дереккөздерінде қазақтар құрамындағы қырғыз элементінің қандай да бір ерекше тілдік немесе этнографиялық өзгешелігі айтылмайды.

Қарақалпақ руы. Қарақалпақтар ХVІІ ғасырда Сырдарияның төменгі ағысын жайлады [6, 15 б.]. Екі туыстас елдің өзара әрекеттестігі процесінде қарақалпақтардың біраз тобы қазақтар құрамына кірді. Қарақалпақтардың бір бөлігінің қазақ этносы құрамына интеграциялануы қазақтардың ауыл шаруашылығындағы, атап айтқанда, бағбаншылығындағы бірқатар бағыттың дамуына және күрделене түсуіне жол ашты. Мысалы, Ресей билігінің өкілдері жазбаларының бірінде осындай ақпарат келтіріледі: «Қазақтар арасындағы бағбаншылық соңғы үш жылда ерекше дами бастады. Қазақтар сыйлық ретінде ең жақсы жерлерді алған екі қарақалпақ бағбанның тәжірибесін пайдалана отырып, олардың таңдауымен... пияз, сәбіз, шалқан, шомыр және тіпті бекініс базарынан сатып алған қызылшаны да екті» [7, 317 б.].

Қазіргі Қазақстан аумағындағы қарақалпақтар туралы деректер ХІХ ғ. 70 жылдарына жатады. Мысалы, Дала өлкесінің батыс бөлігіндегі қазақтар мен Жайық казактарының арасында нақты шекара (оның ішінде алқаптар шекарасын да) орнату туралы сөз қозғалған 1870 жылғы бір құжатта былай айтылған: «Өзен учаскесінде қарақалпақтар да (ер жынысты 107 адам) жартылай көш жағдайында тұр», олар «өмір салты бойынша отырықшылыққа қарағанда көшпелілікке жақын және оның үстіне қазақтарға таяу орналасқан» [8, 20-21-б.]. ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басында қарақалпақ руының қазақтары Семей облысының Зайсан уезі аумағында (Шығыс Қазақстан) өмір сүрді [9, 146 б.]. 41 шаруашылықтан тұратын қарақалпақ руы қазақтарының бір бөлігі Қазақ өлкесінің солтүстік бөлігіне, атап айтқанда, Көкшетау өңіріне қоныстанған [10, 50-52 б.]. Сонымен қатар, осы рудың қазақтары Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде, соның ішінде Жетісу облысының Қапал уезінде де тұрды [11, 62 б.].

Төлеңгіттер. Төлеңгіттер туралы айтатын болсақ, олардың этникалық құрамы күрделі болды және тегі әрқилы адамдардан тұрды. Атап айтқанда, олардың қатарында «ата-бабалары тұтқындалған қарақалпақтар, бұхаралықтар, ташкенттіктер және қалмақтар» бар еді, сонымен қатар башқұрттар да осы санатқа кірді [12, 29 б.; 13, 80, 96 б.]. Осы топтың

Қазақстан аумағына қоныстануына келсек, төлеңгіттердің қазақ жерінде белгілі бір жерде қауымдасып өмір сүрмегені байқалады: олар қазақ даласының оңтүстік-шығысына (Ұлы жүз), батысына (Кіші жүз, Бөкей ордасы), орталығына (Қарқаралы уезі) бытырай қоныстанды [14, 34-36 б.]. Дәлірек айтқанда, XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың бас кезеңінде төлеңгіттердің қыстақтары (төреледікімен бірге) бүкіл Солтүстік Қазақстанда (Ақмола облысының Петропавл және Ақмола уездері) шашырай орналасқан [15, 94, 95, 110, 111 б.]. Мысалы, қазіргі Астана аумағында төрелер мен төлеңгіттердің 500-ден астам шаруашылығы болды [16, 98-99, 182-183, 190-191, 194-196 б.]. Төлеңгіттердің бір бөлігі Қазақстанның оңтүстік аудандарына қоныстанды [6, 44-45, 86-87, 92-93 б.]. XIX ғасырдың аяғы – XX ғасырдың басында төлеңгіттер төрелермен бірге Қазақ өлкесінің оңтүстік-шығысында (Жетісу), дәлірек айтқанда Қапал уезінде, ал төлеңгіттердің Жаркент және Лепсі уездерінде болғаны байқалады [17, 118, 129, 130, 132, 133 б.].

Сарттар қазақ халқының құрамындағы мейлінше жиі айтылатын этникалық элемент болып табылады. Оларды XIX ғ. 20 жылдарының аяғында-ақ ортаазиялық тумалар ретінде сипаттайтын. Орыс авторларының бірі атап өткендей, «олар (сарттар. – *авт.*) көп, өйткені кез келген болыста бар» [18, 163 б.].

XIX ғасырдың ортасында сарттар («жүз шақты және одан да көп түтін») Аягөз маңындағы тауларға жақын қоныстанған тұрғындар тобы ретінде аталады. Сарттар осы аумақта шамамен XVIII ғ. аяғынан бастап өмір сүрді. Ш.Ш. Уәлиханов жазғандай, «Семей арқылы азиялық тауарларды сатып жүргенде... олардың өз аттары мен түйелері болуға тиіс еді – оларды бағуы керек, сонымен қатар сарттар қымыз ішуді де жақсы көрді, сондықтан қазақтардан жалға жер алып, бірнеше отбасы болып киіз үйге қоныстанды. Барша Азияға тән көшпелі, еркін өмір оларға ұнады, сөйтіп, аз уақытта олар кірмелермен бірге 150 түтінге дейін көбейді» [19, 306 б.]. Біздің ойымызша, сарттардың басым көпшілігі XX ғ. басына қарай қазақтар тарапынан этникалық ассимиляцияға түскен сияқты. Мысалы, I Дүниежүзілік соғыс қарсаңында сарт руына жататын қазақтар Қазақстанның оңтүстік-шығысында өмір сүрді (Жетісу облысының Қапал уезінде) [13, 10 б.; 20, 112 б.]. Осы рудың (сарт, ережен сарт, андауыл сарт) бірнеше ауылы (40 шақты шаруашылық) Ақмола облысының Көкшетау уезінде және Семей облысының Павлодар және Зайсан уездерінде есепте тұрды [9, 122, 123, 126, 127, 354, 355 б.; 20, 198, 199 б.; 21, 20-22 б.]. Сарттар туралы соңғы жазбалардың бірі XX ғ. 20 жылдарында жасалған. Мысалы, 1926 жылғы жағдай бойынша, Ақмола облысының Ақмола уезі құрамына кірген болыстардың арасында Сарт болысы аталады [22, 1-п.].

1916 жылғы мәліметтер бойынша, сарттардың бір бөлігі Қазақстанның оңтүстік-шығыс аудандарында да тіркелді. Мысалы, Жетісу облыстық басқармасының деректеріне қарағанда, Жетісудағы сарттардың ер адамдарының жалпы саны 2,5 мың болған. Бірақ бұл кезеңде осы өңірдегі сарттардың этникалық ассимиляциясы («қазақылануы») толық аяқталмаған. Соған қоса, аталған құжатта сарттар қазақтардан бөлек көрсетіледі. Алайда олар сол кездің өзінде-ақ дәстүрлі қазақ есімдерін иеленді (Мысалы, Қайыңбай Нарынбаев) [23, 340, 341, 355, 356 б.]. Жетісу аумағында сарттар советтік биліктің бастапқы кезеңінде-ақ ассимиляцияланған сияқты.

Шала қазақтар. «Қазақтардың татарлармен және сарттармен шатысы» ретінде сипатталған шала қазақтардың қоныстары XX ғасырдың басында, негізінен, Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс өңірлерінде орналасты [24, 7 б.]. Дала өлкесінің шығыс бөлігінде шала қазақтардың шоғырлану орталығы Аягөз, сондай-ақ Бөкен (орыс деректерінде – Буконь), Ахмир (Ахмирово), Мешіт (Мечеть) және Бектемір (Бектемир) қоныстары болды. XIX ғ. басында Семей облысының Өскемен уезінде шала қазақтардың Мешіт деген ескі ауылында (Ертістің Бөкенмен қосылатын жері) саудагер сарттар тұрды. Одан кейін сарттар кетті және XIX ғасырдың 30-жылдарынан бастап осы жерді, негізінен, шала қазақтар мекендей бастады. Сәл кейінірек шала қазақтардың Бөкен және Бектемір деп

аталатын басқа да қоныстары пайда болды. XX ғасырдың басында казак жерінде орналасқан Ахмир қыстағына шамамен 100 жыл болған. Әу бастан-ақ мұнда Орта Азиядан шыққан әралуан жұрт – бұхаралықтар, сарттар және т.б., сондай-ақ Орта және Ұлы жүздің түрлі руларының қазақтары өмір сүрді [24, 7-8 б.]. Шала қазақтар қыстақтардағы түзу көшелерде шикі кірпіштен және ағаштан салынған үйлерде тұрды, өздеріне мешіт және мектеп тұрғызып алды [12, 51–52 б.].

Шала қазақтар Шығыс Қазақстанның кейбір ауылдарын, атап айтқанда, Семей облысы Зайсан уезінің Кендірлі, Нарын және Көкпекті болыстарындағы ауылдарды мекен етті [9, 94-95, 250-251, 366-367]. Мысалы, Көкпекті болысының 8-әкімшілік ауылында рубасы Сейіт болды. Осы ауылдың қазақтары өздерінің шала қазақ екенін, түбі қашқын татарлардан тарайтынын айтқан. Кейбір деректерде шала қазақтардың шаруашылық жүргізу ерекшеліктері туралы біраз мәлімет кездеседі: «Ауылдардың, сондай-ақ көршілес топтардың да арасындағы барлық шекара қар түскеннен наурызға дейін сақталады. Шабындық ауылдар арасында ғана оқшауландырылған, әр ауылдың қожайыны шөпті бірігіп жинайды. Өздерінің егістік жері жоқ. Бұрын өз егістіктері (Лепсі уезі аумағында) болған, бірақ оларды Ұржар станицасының казактарына бөліп тастаған. Егістіктерді казактардан жалға алады...» [9, 148-149 б.].

Қолда бар деректер бойынша, «Семей облысында шала қазақтар сарттар болып саналды, бірақ көбінесе қазақша сөйледі және өз шаруашылығы мен туыстығы жағынан қазақтармен ортақ нәрсесі көп болды. Жетісулық жергілікті қазақтар алғаш көргенде-ақ келімсектерді Верный қаласында тұратын саудагер сарттардан, жалпы верныйлық қазақтарға өлкедегі таяудағы сарт үстемдігі арқылы таныс сарттардан ажырата білді және: «Жоқ, сендер сарт емессіңдер, шала қазақсыңдар», – дейтін. Шала қазақтармен жақынырақ таныса келе, зерттеуші олардың өмірінің қазақтық сипаты басым екенін біледі. Шалақазақтар – ірі мал өсірушілер, жер өңдеумен ынта-ықыласымен айналысады. Шала қазақтардың өмір салты әдетте өзінің сауда-саттықтағы қызметінің тар шеңберінен шықпайтын және өзінің отбасылық өмірімен ғана шектелген сарттардан өзгеше келеді» [11, 36-37 б.].

Шала қазақтар Шығыс Қазақстаннан басқа, XX ғасырдың басында Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігінде Верный (Алматы) қаласы маңында қоныстанды. Атап айтқанда, әңгіме екі қоныс – Байсерке (Байсерке) мен Зәкір (Закировское) туралы. Байсеркеге қатыстысы, XX ғасырдың басындағы сипаттама бойынша, бұл қоныс Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі басқа қазақ ауылдарынан өзгеше болды: «Байсерке қонысының көрінісі қазақтардікіне ұқсамайды... Қоршаулар мен бақшалар біздің кәдімгі қазақ қыстауына емес, жаңа құбылысқа куә болып тұрғанымызды айғақтайды. Ол әдеттегі қазақ шаруашылығынан айтарлықтай ерекшеленеді» [11, 36 б.].

Байсерке қонысының іргесін шамамен 1860 жылдардың басында Семей облысынан (Әлжан-Арқат шатқалынан) көшіп келгендер қалады. Бастапқы кезде Верный қаласы маңына 233 отбасы қоныстанды [11, 36 б.]. Бұл мекен Верныйдан 18 шақырым жердегі жазық атырапта Байсерке-Қарасу өзенінде орналасты. 1900 жылдардың басына қарай Байсеркеде 125 шаруашылық болды, оның алтауы бөтен, яғни басқа болыстардың қазақтары еді [11, 39 б.]. Зәкір қонысының пайда болуына қатысты мынадай мәліметтер бар. Шығыс Талғар болысының 11-ауылында есепте болған шала қазақтардың басым бөлігі Верный қаласында тұрды. Мұнда олар, негізінен, саудамен айналысты. Байсерке қонысының пайда болу үлгісі, сондай-ақ Жетісудағы жер бағасының тез өсуі шала қазақтарды жерге орналасу туралы мәселе көтеруге итермеледі. 1904 жылы облыстық басқарма Шығыс Талғар болысының 103 отбасына болыстан бөлінген учаскеге құрылыс салуға рұқсат берді [11, 43-44 б.].

Сарттармен салыстырғанда, шала қазақтардың мәдениеті мен шаруашылығында мынадай ерекшеліктер байқалды: «...сарттардың отбасылық өмірі әйелдерді толықтай күн етумен ерекшеленеді, олардың саңылаусыз қап-қара жамылғысы құдды басымен тұтасып

кеткендей көрінеді», ал «шала қазақтар еркін өмір сүреді. Олардың үйі қалалық көрнекті татар ғимараттары үлгісінде салынады. Шала қазақтар татарлармен және қазақтармен туыс болуға ықыласты» [25, 37 б.]. Сондай-ақ сарттар мен шала қазақтарға ортақ нәрселер де ұшырасты: «Сонымен бірге сарттардың басты қасиеті – саудаға құштарлығы шала қазақтарға ауысты және олар өздері туралы: «Біздің тұрмысымыз бен тіліміз – қазақ тілі, бірақ көп әдетіміз сарттардікіне ұқсайды, сауда істеуді ұнатамыз т.б.», – дейді» [11, 37 б.].

«Мұсылмандар». Бұл рудың қазақтары ХХ ғасырдың басында Сырдария облысы Шымкент уезі Қарамұрт болысының 2-әкімшілік ауылын қоныстанды. «Мұсылмандардың» қыстаулары Қызыл су және Машат өзен шатқалдарында болды [26, 62 б.]. Олардың этникалық сипаты анық емес, бірақ олар сарт және өзбек халқының бір бөлігі сияқты, өйткені олардың қоныстары осы халықтар тобының ХХ ғасырдың басында Қазақстанның оңтүстік бөлігіне қоныстануына сәйкес келеді.

Қалмақтар қазақ халқының құрамындағы түркі халықтарына жатпайтын ең ірі этникалық элемент деп айтуға болады. Тегі қалмақ қазақ рулары ХХ ғасырдың басында Қазақстанның оңтүстік-шығыс бөлігіндегі Шу өзенінен бастап Шығыс Қазақстанның Зайсан көліне дейін шашырай орналасқан. Сонымен қатар, қалмақтардың ұрпағы болып саналатын біраз қазақ ХХ ғ. бас кезеңінде Ақмола облысының Омбы уезінде де, атап айтқанда, Қорған болысындағы бір ауылда өмір сүрген (ақсақалы Жарасбай Таңбай). Сол кездегі жазба деректе олар тікелей «қазақылған (қазақтар тарапынан ассимиляцияға ұшыраған) нағыз қалмақтардың ұрпақтары» деп сипатталды [27, 8 б.].

XVIII – XIX ғ. бас кезеңінде қазақ этносының құрамына қалмақ этносының жекелеген өкілдері мен топтары қосылды. Төлеңгіттер құрамында қалмақтардың болуын С.Б. Броневский 1771 жылғы оқиғалармен байланыстырды. Яғни сол кезде қалмақтар «Астрахан даласынан Қытайға қашты, әлі күнге олар сонда торғауыттар деген атаумен өмір сүріп жатыр» [28, 88 (98) б.]. Бұл ретте қазақтар «оларға тынымсыз шабуылдап, ер-азаматтарды да, әйелдерді де тұтқындады...» [28, 88 (98) б.]. Қалмақтар XVIII ғасырдағы көптеген құжаттарда көрсетіледі. Мысалы, 1771 жылдың қыркүйегінде Абылай хан Ресей шекаралық билігі өкілдеріне Қазақ даласынан башқұрт және қалмақ – екі әйелдің қашқаны туралы жазып, қалмақ әйелді қайтаруды талап етті [29, 160-161 б.]. Қазақ даласында біраз қалмақ бар екені туралы, мысалы, 1775 жылы да хабарланды [29, 332 б.].

Сонымен қатар қалмақтардың кері қарай Қазақ өлкесі аумағына қашқан жағдайлары да болды. Мысалы, Сұлтанмәмет сұлтан хаттарының бірінде Тобылдан қазақ жеріне қашқан жаңа шоқынған ерлі-зайыпты қалмақтар жайлы хабар берілді. Ресейдің билік иелерінің сұрауына қайтарған жауабында қазақтар «біз оларға (қалмақтарға. – *авт.*) мұнда қашып келуді үйреткен жоқпыз, олар бізге өздері келді» деп көрсетті [29, 110 б.]. Одан бөлек, Қазақ даласы аумағындағы бірталай қалмақ Абылай ханды осы оқиға қарсаңында 1774 жылы Астрахан маңынан қашып келген 300 қалмақтың мәселесін шешу туралы кеңес өткізуге итермеледі. Ақырында «оларды бөлмей, бір жерге, атап айтқанда, Орынбор жағындағы даланы кесіп өтетін Қылшық өзені маңына қоныстандыру» туралы шешім шығарылды [29, 365 б.].

XX ғасырдың басына қарай Дала өлкесінің түрлі аудандарында қазақтардың этникалық құрамында тегі қалмақ жекелеген топтар тіркелді. Мысалы, 1911 жылы Қазақ өлкесінің оңтүстік-шығыс бөлігінде, атап айтқанда Жетісу облысының Жаркент уезінде, қазақ қауымының бірі былай деп сипатталды: «Қауым өте ерте түзілді, тіпті, қазақтардың айтуынша, мейлінше әралуан элементтерден жасақталды. Бұл қауым арасында қалмақ қанының ұрпақтары да бар, бұл олардың иегінде және ернінің үстінде қандай да бір түктің жоқтығынан анық байқалады. Қазір қауымда қалмақ қандылардан 20-ға жуық үй бар» [5, 272 б.]. Қалмақтардың ұрпақтары Жетісу облысының Қапал уезінде де аталған [18, 10 б.]. Жетісу аумағында қалмақтар Шу және Талас өзендерінің төменгі ағысы аудандарында да болды,

дегенмен онда төлеңгіттердің бір бөлігі ретінде сипатталды [30, 14 б.]. Қалмақтар ХХ ғ. басында төлеңгіттердің бір бөлігі ретінде, сондай-ақ Семей облысы Қарқаралы уезі қазақтарының этникалық құрамында көрсетілді [12, 29 б.]. ХХ ғасырдың басында Шығыс Қазақстанға (Семей облысының Зайсан уезіне) 20 шаруашылықтан тұратын қазақтың қалмақ руы қоныстанды [9, 354-355 б.]. Осы ретте қалмақ руының өкілдері «қалмақтардан тараған» деп көрсетілгенін айта кету керек [9, с. 146].

Зерттеу нәтижелері

Осылайша, қазақтардың этнос ретінде қалыптасу кезеңінен бері олардың құрамына ХVІІІ ғасырдың екінші жартысы мен ХІХ ғасырда (қырғыздар, қарақалпақтар, төлеңгіттер, «мұсылмандар» және қалмақтар) және ХІХ ғасырдың соңы – ХХ ғасырдың 10-20-жылдарында (сарттар мен «шала қазақтар») көрші халықтар қатарынан жекелеген өкілдер мен топтардың кірігуі жалғаса берді. Бұл топтар қазіргі уақытта біртұтас қазақ халқының бір бөлігі болып саналады.

Қорытынды

Қазақ халқы көрші түркі (қырғыз, өзбек, башқұрт, қарақалпақ, татар және т.б.) және түркі емес халықтар (қалмақ және т.б.) өкілдерінің бір бөлігін қабылдап, ассимиляциялай алды. Жалпы, ХХ ғасырдың басына қарай осы топтар қазақ халқының ажырамас бөлігіне айналып кетті.

Әдебиет:

1. Смагулов Б.К. Изучение некоторых генеалогических групп казахов в дореволюционной российской историографии (XVIII - начало XX вв.) // Отан тарихы. 2019. № 2 (86). С. 16–35.
2. Смагулов Б.К., Тылахметова А.С. Туленгуты в этническом составе казахов (XVIII – начале XX в.) // Отан тарихы. 2019. № 3 (87). С. 146–158.
3. Әбуев Қ. Қазақстан: тарих және тағылым. Астана: Елорда, 2006. 320 б.
4. Ақмола облысының мемлекеттік архиві (АОМА). 1115-қ., 11-т., 13-іс.
5. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1911. Т. I. Лепсинский уезд. Вып. 1. Киргизское хозяйство.
6. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. VII. Сырдарьинская область, Казалинский уезд. Ташкент, 1913. С. 1–221.
7. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX вв. (1771–1867 гг.). Сб. док. и мат. Алма-Ата: Наука, 1964. 575 с.
8. Ресей мемлекеттік тарих архиві (РМТА). 1152-қ., 7-т., 681-іс.
9. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. СПб., 1909. Т. VIII. Семипалатинская область, Зайсанский уезд. С. 1–383.
10. Инкорпорированные и внеузловые группы в составе казахов (XVIII – начало XX в.). Алматы: Атамұра, 2020. 401 с.
11. Материалы по обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и землепользования в Семиреченской области, собранные и разработанные под руководством П.П. Румянцева. СПб., 1913. С. 1–231.
12. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. VI. Семипалатинская область, Каркаралинский уезд. СПб., 1905. С. 1–99.

13. Материалы по обследованию туземного и русского старожильского хозяйства и землепользования в Семиреченской области. Т. II. Копальский уезд. СПб., 1913. С. 1–18.
14. Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в киргизской степи // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. VI. С. 1–99.
15. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. XII. Акмолинская, Петропавловский уезд. Чернигов, 1908. С. 1–167.
16. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные экспедицией по исследованию степных областей. Т. III. Акмолинская область, Акмолинский уезд. СПб., 1907. С. 1–383.
17. Востров, В.В., Муканов М.С. Родоплеменной состав и расселение казахов (конец XIX – XX в.). Алма-Ата, Наука, 1968. 255 с.
18. Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLII. Кн. СXXI. Август. С. 162–194.
19. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль // Собрание сочинений в пяти томах. Т. 1. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. С. 306–357.
20. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. IV. Семипалатинская область, Павлодарский уезд. Воронеж, 1903. С. 1–273.
21. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. I. Акмолинская область, Кокчетавский уезд. Воронеж, 1898. С. 1–75.
22. АОМА. 1115-к., 15-т., 28-іс.
23. Национально-освободительное движение казахского народа в конце XVIII – начале XX веков. Сб. док. / Сост. М.Р. Сатенова, Р.Е. Оразов, Н.Ы. Жетписбай, М.Г. Жылысбаева. Алматы: Литера-М, 2019. 640 с.
24. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. IX. Семипалатинская область, Усть-Каменогорский уезд. СПб., 1905. С. 1–99.
25. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начала XX в. (1867–1907 гг.). Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. 412 с.
26. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные Сыр-Дарьинской статистической партией. Т. I. Сыр-Дарьинская область, Чимкентский уезд. Ташкент, 1908. С. 1–217.
27. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Т. XI. Акмолинская область, Омский уезд. Омск, 1902. С. 1–54.
28. Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLII. Кн. СXX. Август. С. 75–89 (98).
29. Из истории казахско-российских отношений. XVIII век. Сб. док. / Сост.: Сирик В.А. Алматы: Литера-М, 2019. 522 с.
30. Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Сырдарьинская область, район низовьев р. Чу и низовьев р. Талас Черняевского и Аулиеатинского уездов. Ташкент, 1915. С. 11–71.

References:

1. Smagulov B.K. Izucheniye nekotorykh genealogicheskikh grupp kazakhov v dorevolyutsionnoy rossyskoy istoriografii (XVIII – nachalo XX vv.) [Study of some genealogical

groups of Kazakhs in pre-revolutionary Russian historiography (XVIII – early XX centuries) // Otan tarikhyy. 2019. № 2 (86). P. 16–35. [in russ.]

2. Smagulov B.K., Tylakhmetova A.S. Tulenguty v etnicheskom sostave kazakhov (XVIII – nachale XX v.) [Tulenguts in the ethnic composition of the Kazakhs (XVIII – early XX centuries)] // Otan tarikhyy. 2019. № 3 (87). P. 146–158. [in russ.]

3. Abuyev Q. Qazaqstan: tarikh zhane tagylym [Kazakhstan: history and dedication]. Astana: Yelorda, 2006. 320 p. [in kaz.]

4. Akmola oblysynyn memlekettik arkhivi [State Archives of Akmola Region] (AOMA). 1115-k., 11-t., 13-is. [in kaz.]

5. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva [Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva]. SPb., 1911. T. I. Lepsinsky uyezd. Vyp. 1. Kirgizskoye khozyaystvo. [in russ.]

6. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. VII. Syrdaryinskaya oblast, Kazalinsky uyezd. Tashkent, 1913. P. 1–221. [in russ.]

7. Kazakhsko-russkiye otnosheniya v XVIII–XIX vv. (1771–1867 gg.) [Kazakh-Russian relations in the 18th–20th centuries. (1771–1867)]. Sb. dok. i mat. Alma-Ata: Nauka, 1964. 575 p. [in russ.]

8. Resey memlekettik tarikh arkhivi [Russian State Historical Archive] (RMTA). 1152-к., 7-t., 681-is. [in kaz.]

9. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected by an expedition to study the steppe regions]. SPb., 1909. T. VIII. Semipalatinskaya oblast, Zaysansky uyezd. P. 1–383. [in russ.]

10. Inkorporirovannye i vnezhuovye gruppy v sostave kazakhov (XVIII – nachalo XX v.) [Incorporated and extra-zhuz groups consisting of Kazakhs (XVIII – early XX century)]. Almaty: Atamura, 2020. 401 p. [in russ.]

11. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva [Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti, sobrannye i razrabotannye pod rukovodstvom P.P. Rumyantseva]. SPb., 1913. P. 1–231. [in russ.]

12. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. VI. Semipalatinskaya oblast, Karkaralinsky uyezd. SPb., 1905. P. 1–99. [in russ.]

13. Materialy po obsledovaniyu tuzemnogo i russkogo starozhilcheskogo khozyaystva i zemlepolzovaniya v Semirechenskoj oblasti [Materials on the survey of native and Russian old-timers and land use in the Semirechensk region]. T. II. Kopalsky uyezd. SPb., 1913. P. 1–18. [in russ.]

14. Zobnin F. K voprosu o nevolnikakh, rabakh i tyulengutakh v kirgizskoy stepi [On the issue of slaves, slaves and Tyulenguts in the Kyrgyz steppe] // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti na 1902 god. Vyp. VI. P. 1–99. [in russ.]

15. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. XII. Akmolinskaya, Petropavlovsky uyezd. Chernigov, 1908. P. 1–167. [in russ.]

16. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected by an expedition to study the steppe regions]. T. III. Akmolinskaya oblast, Akmolinsky uyezd. SPb., 1907. P. 1–383. [in russ.]
17. Vostrov, V.V., Mukanov M.S. Rodoplemennoy sostav i rasseleniye kazakhov (konets XIX – XX v.) [Tribal composition and settlement of Kazakhs (late 20th – 20th centuries)]. Alma-Ata, Nauka, 1968. 255 p. [in russ.]
18. Bronevsky S.B. O Kirgiz-Kaysakakh Sredney Ordy [At the Kirghiz-Kaisakakh of the Middle Horde] // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLII. Kn. CXXI. Avgust. P. 162–194. [in russ.]
19. Valikhanov Ch. Ch. Dnevnik poyezdki na Issyk-Kul [Diary of a trip to Issyk-Kul] // Sobraniye sochineny v pyati tomakh. T. 1. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. P. 306–357. [in russ.]
20. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. IV. Semipalatinskaya oblast, Pavlodarsky uyezd. Voronezh, 1903. P. 1–273. [in russ.]
21. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. I. Akmolinskaya oblast, Kokchetavsky uyezd. Voronezh, 1898. P. 1–75. [in russ.]
22. AOMA [State Archives of Akmola Region]. 1115-k., 15-t., 28-is. [in kaz.]
23. Natsionalno-osvoboditelnoye dvizheniye kazakhskogo naroda v kontse XVIII – nachale XX vekov [National liberation movement of the Kazakh people at the end of the 18th – beginning of the 20th centuries.]. Sb. dok. / Sost. M.R. Satenova, R.E. Orazov, N.Y. Zhetpisbay, M.G. Zhylysbayeva. Almaty: Litera-M, 2019. 640 p. [in russ.]
24. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. IKh. Semipalatinskaya oblast, Ust-Kamenogorsky uyezd. SPb., 1905. P. 1–99. [in russ.]
25. Suleymenov B. Agrarny vopros v Kazakhstane v posledney treti XIX – nachala XX v. (1867–1907 gg.) [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the 20th – early 20th centuries. (1867–1907)]. Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. 412 p. [in russ.]
26. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye Syr-Daryinskoy statisticheskoy partiyey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by the Syr-Darya statistical party]. T. I. Syr-Daryinskaya oblast, Chimkentzsky uyezd. Tashkent, 1908. P. 1–217. [in russ.]
27. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey [Materials on Kyrgyz land use collected and developed by an expedition to study the steppe regions]. T. KhI. Akmolinskaya oblast, Omsky uyezd. Omsk, 1902. P. 1–54. [in russ.]
28. Bronevsky S.B. O Kirgiz-Kaysakakh Sredney Ordy [At the Kirghiz-Kaisakakh of the Middle Horde] // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLII. Kn. CXX. Avgust. P. 75–89 (98).
29. Iz istorii kazakhsko-rossyskikh otnosheny. XVIII vek [From the history of Kazakh-Russian relations. 18th century]. Sb. dok. / Sost.: Sirik V.A. Almaty: Litera-M, 2019. 522 p. [in russ.]
30. Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniyu, sobrannye i razrabotannye ekspeditsiyey po issledovaniyu stepnykh oblastey. Syrdaryinskaya oblast, rayon nizovyev r. Chu i nizovyev r. Talas Chernyaevskogo i Auliyeatinskogo uyezdov [Materials on Kyrgyz land use, collected and developed by an expedition to study the steppe regions. Syrdarya region, the region of the lower

reaches of the Chu River and the lower reaches of the Talas River, Chernyaevsky and Aulieatinsky districts]. Tashkent, 1915. P. 11–71. [in russ.]

Смагулов Б.К.

Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

**ЭТНИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ТЮРКСКОГО И МОНГОЛЬСКОГО
ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СОСТАВЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА
(XVIII – НАЧАЛО XX В.)**

Аннотация. Статья посвящена изучению этнических элементов тюркского и монгольского происхождения, вошедших в состав казахского народа в Новое время. В обозначенный хронологический период в состав казахов влились отдельные группы и представители кыргызов, башкир, татар, каракалпаков, калмыков и других народов, «следы» которых находят свое отражение в родовом составе казахов. На основе анализа имеющихся письменных и архивных источников автор приходит к выводу, что интеграция указанных этнических элементов в состав казахского народа полностью завершилась к началу XX в., затянувшись в некоторых случаях (например, если говорить о сартах) до середины 20-х гг. XX в. При этом факторами такой быстрой интеграции тюркских этнических элементов стали языковая, религиозная и культурная близость тюркских народов, а в случае калмыками – сходный образ жизни в условиях степной зоны Евразии. Цель статьи – изучение этнических элементов тюркского и монгольского происхождения, вошедших в состав казахского народа в Новое время. Новизна, направления и идеи исследования – в обозначенный хронологический период в состав казахов влились отдельные группы и представители кыргызов, башкир, татар, каракалпаков, калмыков и других народов, «следы» которых находят свое отражение в родовом составе казахов. На основе анализа имеющихся письменных и архивных источников автор приходит к выводу, что интеграция указанных этнических элементов в состав казахского народа полностью завершилась к началу XX в., затянувшись в некоторых случаях (например, если говорить о сартах) до середины 20-х гг. XX в. В статье использованы методы анализа и синтеза, а также этнографические методы исследования.

Благодарность: Статья написана в рамках выполнения научного проекта BR20281006 «Страны Востока в фокусе геополитических изменений: новые вызовы и перспективы для Казахстана в историческом и современном дискурсе».

Ключевые слова: этническая история казахов, этнический состав, кыргызы, шала-казахи, сарты, калмыки, туленгуты.

Smaǵulov B.Q.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: bolat_alemdar@mail.ru

**ETHNIC ELEMENTS OF TURKIC AND MONGOLIAN ORIGIN IN THE KAZAKH
PEOPLE (XVIII – EARLY XX CENTURY)**

Abstract. The article is devoted to the study of ethnic elements of Turkic and Mongolian origin that became part of the Kazakh people in modern times. During the designated chronological period, separate groups and representatives of the Kyrgyz, Bashkirs, Tatars, Karakalpaks, Kalmyks and other peoples joined the Kazakhs, the “traces” of which are reflected in the tribal composition

of the Kazakhs. Based on an analysis of available written and archival sources, the author comes to the conclusion that the integration of these ethnic elements into the Kazakh people was completely completed by the beginning of the twentieth century, dragging out in some cases (for example Sarts) until the mid-20s. XX century At the same time, the factors for such rapid integration of Turkic ethnic elements were the linguistic, religious and cultural proximity of the Turkic peoples, and in the case of the Kalmyks, a similar way of life in the conditions of the steppe zone of Eurasia. The purpose of the article is to study the ethnic elements of Turkic and Mongolian origin that became part of the Kazakh people in modern times. Novelty, directions and ideas of the research - in the designated chronological period, separate groups and representatives of the Kyrgyz, Bashkirs, Tatars, Karakalpaks, Kalmyks and other peoples joined the Kazakhs, the “traces” of which are reflected in the tribal composition of the Kazakhs. Based on an analysis of available written and archival sources, the author comes to the conclusion that the integration of these ethnic elements into the Kazakh people was completely completed by the beginning of the twentieth century, dragging out in some cases (for example, if we talk about the Sarts) until the mid-20s. XX century The article uses methods of analysis and synthesis, as well as ethnographic research methods.

Acknowledgement: The reported study article is part of project BR20281006 «East countries: geopolitical challenges and new prospects for Kazakhstan in historical and modern dimensions».

Keywords: ethnic history of the Kazakhs, ethnic composition, Kyrgyz, Shala-Kazakhs, Sarts, Kalmyks, Tulenguts.

Автор туралы мәлімет:

Смағұлов Болат Құдайбергенұлы, тарих ғылымдарының кандидаты, PhD (Тарих), Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Смагулов Болат Кудайбергнгович, кандидат исторических наук, PhD (История), Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the autor:

Smagulov Bolat Qudaibergenuly, Candidate of Historical Sciences, PhD (History), R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 19 қаңтар 2024 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

FTAMP 11.25.15

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.2.33>

¹Мұқаметханұлы Н. ²Хамарова Ж.

^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com, ²zhanna.khamarova@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН МЕН ҚЫТАЙ АРАСЫНДАҒЫ БАСЫЛЫМДАР АЛМАСУДЫҢ ДАМУЫНА ТАЛДАУ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – Қазақстан мен Қытай арасындағы басылымдардың алмасуына байланысты мәселелерді талдау болып табылады. Қазақстан мен Қытай арасындағы саяси-дипломатиялық қатынастардың дамуына байланысты, екі ел арасындағы мәдени байланыстар да үздіксіз дамып келеді. Соның бір саласын кітаптар басылымдары алмасу құрайды. Зерттеудің жаңалығы, бағыттары және идеялары. Мақалада екі ел бір-бірінің мемлекеттік тілдеріне тәржімалап алмасып отырған басылымдардың мәдени ықпалдастығын зерделенеді. Қазірге дейін алмасуға түскен басылымдарды тарихи тұрғыдан қарастырып, олардың мазмұндары бойынша жүйелеп талдау жасау арқылы мәдени ықпалдастық тенденциясы талқыланады. Ұқсамаған ұлттар арасында мәдениеттер алмасуы болады екен, бір-біріне мәдени әсер болатыны заңды. Ұлы ойшылдардың қоғамдық идеялары адамдардың ой-санасын өсіреді, танымын кеңдетеді, дүниетанымы мен құндылық көзқарастарына әсер етеді. Практикалық маңыздылығы. Қазіргі таңдағы Қазақстан мен Қытай арасындағы кітап басылымдар алмасу екі ел халықтарына қандай ықпал етіп отыр деген мәселені қарастырылып, екі ел арасында алмасуға түсіп отырған басылымдардың қазақ-қытай халықтарының өзара түсіністігі мен танымының дұрыс қалыптасуына ықпал етуде деген тұжырым жасалады. Мақалада талдау, синтез әдістері және диахрондық әдіс қолданылды.

Түйін сөздер: Қазақстан мен Қытай, мәдени байланыстар, классикалық шығармалар, аударма басылымдар, мәдени ықпалдастық.

Кіріспе

Қазақстан мен Қытай ежелден іргелес көрші мемлекеттер болғандықтан екі ел халықтары арасында өзара байланыстар ертеден жалғасып келеді. Ал Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін екі мемлекеттің қатынастары жаңа сипатта, кең көлемде дами бастады. Қазіргі таңда екі ел қатынастары мәңгілік жан-жақты стратегиялық әріптестік қатынас деңгейіне көтеріліп отыр.

Қазақстан – Қытай байланыстарының маңызды бір саласы – мәдениет алмасуы. Әрине, өзара мәдениет алмасулар тарихта «Ұлы Жібек жолы» арқылы да болған. Алайда қазіргі таңдағы екі халық арасындағы рухани мәдени алмасулардың тездігі, мазмұның кеңдігі мен ықпалының тереңдігі тіптен бөлек! Екі ел арасында өзара ықпалдастық та айтарлықтай жүріп жатыр. Алайда осы құбылыс жөнінде отандық және шетелдік басылымдарда қазірге дейін арнайы арнаулы зерттеу еңбектері жариялана қойған жоқ.

XX ғасырдың басына дейін қазақтар мен қытайлар арасында мәдени байланыстар стихиялы түрде жалғасып келген. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін Қытай – КСРО қатынастары контекстінде өрістеді. 1991 жылы еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін екі ел қатынастары жаңа сипатта дами түсті. Мемлекеттер арасындағы мәдени байланыстар дипломатиялық қатынастардың дамуымен тереңдеп келеді. Қазақстан мен Қытай арасындағы мәдени байланыстардың бір саласы – басылымдар алмасуы. Екіжақты мәдени байланыстар басылымдар алмасуы – екі ел халықтарының рухани түсінігін тереңдетіп, өзара ықпал етіп

келеді. Сондықтан бұл мақала отандық және қытайлық гуманитарлық ғылым саласында қазірге дейін ресми түрде өзара алмасып келген басылымдарды типтік тұрғыдан жүйелеп, екі елге мәдени рухани ықпалдастығын антаудың ғылыми теориялық та, практикалық қолданыс маңызы да жоғары болмақ. Өйткені көршілес екі ел арасындағы басылымдар алмаулардың екі ел халықтарының өзара түсіністігі мен танымына әсер ететін маңызды факторлардың бірі болып саналады.

Бұл мақаланың басты мақсаты – ҚР мен ҚХР арасындағы дипломатиялық қатынастар аясында дамып келе жатқан мәдени ынтымақтастық көлемінде ресми басылымдар алмасудың мәдени, рухани ықпалдарына талдау жасау, ғылыми баға беру. Ал зерттеудің басты міндеттер: екі елде қазақ және қытай тілдерінде аударылып, алмастырып отырған кітаптардың типтері мен мазмұнына талдау жасау және оның ықпалын қарастыру. Сонымен бірге қос мемлекеттің бір-біріне бағыттап шығарып отырған басылымдардың сипатын ашып, ықпалдастық тенденциясын анықтау.

Зерттеу материалдары мен әдістері.

Мақаланың теориялық-әдіснамалық негізі қазіргі заманғы халықаралық үрдістерді зерттеу саласындағы жетекші ғалымдардың еңбектері негізге алынды. Зерттеу барысында кешенді анализдің дедуктивтік әдістері қолданылды. Еңбектің негізгі тұжырымдамасы екі ел арасында өзара алмасқан кітап басылымдарды жүйелеп талдап жасау әдістері қолданылды. Басылымдар арқылы бір-біріне тараған мәдениеттер және оның өзара ықпалының нақтылы көріністеріне халықаралық, этносаралық мәдениет алмасу теориясының практикалық тәсілдері кешені қолданылды.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Қазақстан – Қытай арасында мәдени байланыстардың бір мазұны - кітап және журналдар алмасудан көрінеді. Тарихи тұрғыдан қарастатын болсақ, Қазақстан мен Қытай арасындағы әдеби, саяси басылымдар алмасулар өткен ғасырдың 50-ші жылдары басталғанын байқаймыз. 1949–1965 жылдары екіжақта аударылған әдебиеттердің алмасуы көп болды. Қытайдың белгілі авторлары Лао Шэ, Лу Синь, Юань Цзинь, Ван Мин және басқа да танымал жазушы тұлғаларың шығармалары орыс тілінен қазақ тіліне аударылды [1, 168 б.]. Бұл авторлардың шығармалары республикамыздың Ұлттық кітапханасында қазірге дейін сақтаулы тұыр. Екі ел арасындағы басылымдар алмасу ел тәуелсіздігінен кейін дами түсті. Төменде соларға нақты тоқталамыз.

Талқылау

Тарихи еңбектер. Кеңестік кезеңде қазақ тарихы көп бұрмалауға ұшырағаны белгілі. Сондықтан тәуелсіздіктің алғашқы жылдары қытайлық тарихшылардың қазақ тарихы жөнінде жазған зерттеу еңбектері мен қытай тілінде жазылған тарихи жазба деректерді баспадан шығаруға отандық баспагерлер көп көңіл бөлді. 1994 жылы қытайлық қазақ ғалымы Нығмет Мыңжанның 1987 жылы «Шыңжаң халық баспасынан» шыққан «Қазақтың қысқаша тарихы» атты монографиясы Алматыда «Жалын» баспасы крилициамен жарық көрді. Аталмыш еңбектің ерекшелігі қазақ халқының этногенезі мен мемлекеттік бастау көздерін сақ, ғұн, түркі қағанатына сабақтап, одан түркеш, қарлұқ, қаракидан, қыпшақ, Алтын орда, одан Қазақ хандығына дейін сабақтаған құрылым жүйесі мен концепциясында еді. Бұл еңбек отандық тарихи сананың жаңғыруына зор ықпал етті. Сондай-ақ ұлттық тарихымызды жазуға ықпал етті.

1989 жылы «Шыңжаң университеті баспасынан» жарық көрген, сол университеттің профессоры, белгілі қазақ тарихын зерттеуші қытай ғалымы Су Бейхайдың «Қазақтың мәдениет тарихы» атты көлемді монографиясы, Тұрсынхан Зәкенұлының қысқартылып,

құрастырып жазып аударған нұсқасы 2001 жылы Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының қолдауымен Алматыда «Атамекен» баспасынан шықты. Аталмыш монография қазақ мәдениетін археологиялық және жазба тың деректерді ғылыми айналымға қосумен және қазақ мәдениет қайнарын байырғы жартас суреттерінен қазірге дейін жүйелеп пайымдауымен құнды болып саналады. Алайда автордың саясиленген тұжырымдарымен келісуге болмайды [2, 132 б.]. Дейтұрғанмен бұл монографияның ұлттық мәдениет тарихымызды терең зерттеуге деректік базалық негіз қалады және этномәдениетімізді терең зерттеуге белсенді ықпал етті деуге болады.

2014 жылы Бейжин «Ұлттар» баспасынан шыққан «Қытайдың жаңа заман тарихы (1949-1978 жылдар)» атты үш томдық көлемді еңбек, Қытайда қазақ тіліне аударылып Қазақстанда «Орхон баспа үйінен» криллицамен басылып шығып таратылды. Аталмыш еңбекті аударғандар Айтқазы Қалиұлы, Сұлтан Имашұлы, Қаһар Сәлімжанұлы және басқалар. Бұл еңбектің бірінші томында ҚХР-дың 1949-1956 жылдардағы тарихы пайымдалған. Екінші томында ҚХР-дың социалистік құрылыс жолындағы табанды күресі мен ізденістері баяндалады. Үшінші томында Қытай Халық Республикасының 1966-1976 жылдар аралығында бастан кешкен атышулы «Мәдени төңкерісі» мол деректерімен сипаттап жазыған. Аталымш еңбектің елімізде басылып шығарылуы, қазақстандық оқырмандардың қытай халқының бастан кешкен тарихымен танысуына мүмкіндік береді.

Тарихи деректер жинағы. Қазақ тарихына қатысты қытай тілінде жазылған деректерді қазақ тіліне аудару ісі айтарлықтай дамып келеді. Соның негізгілерін ғана атап өтеміз.

Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің Түркология ғылыми-зерттеу институты ұйымдастыруымен қытай тілінің майталмандары Мүтәліп Алпамыс пен Тұрсын Жиылұлының көне қытай тілінен аударған «Ғұндар тарихының хроникасы» атты деректер жинағы 2004 жылы Түркістанда баспадан шықты.

Қазақстан Республикасының Қытайдағы Елшілігінің ғылыми тапсырмасы бойынша, тарихшы Шадыман Ахметұлы баспаға дайындаған «Ежелгі үйсін елі» атты қомақты тарихнама және деректер жинағы 2005 жылы Үрімжіде «Шыңжаң халық баспасынан» криллица жазуында басылып шықты. Осындай тапсырма бойынша Шадымен Ахметұлы баспаға дайындаған «Ұлы Түркі қағанаты» атты ауқымды еңбек 2006 жылы кириллицамен «Шыңжаң жастар-өрендер баспасынан» басылып шықты; Жақып Мырзаханның басшылығымен Шыңжаң Қоғамдық ғылымдар академиясының ұжымы қытай тарихи жазбаларынан сұрыптап аударып баспадан шығар 4 томдық еңбектің 2 томы «Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының дереккөздері» деген атпен 2006 жылы Алматыда «Өнер» баспасынан жарық көрді.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында 2006 жылы Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының мамандары Бақыт Еженхан, Жанімхан Ошан, Сағынтай Сұңғатай қатарлы аударып, коментарий жасап баспаға дайындаған академиялық «Қазақстан тарихы туралы қытай деректері» атты 6 томдық деректер жинағы, Алматыда «Дайк-Пресс» баспасынан 2005-2009 жылдар аралығында баспадан шықты.

Бұл еңбектердің елімізде жарық көріп, ғылыми айналымға түсуі – отандық тарих ғылымының деректер базасын байытып, қазақ тарихын, Қазақстан, тіпті Орталық Азия тарихын зерттеуге тың деректік негіз қалады. Сондай-ақ Отандық тарих жадының жаңғыруына да белсенді ықпал жасады.

Қазақ классикалық шығармаларының қытай тіліне аударылуы. Ұлтымыздың бас ақыны, ұлы ойшыл Абай Құнанбаевтың шығармалары ХХ ғасырдың 40-жылдары қытай тіліне аударыла астаған. Белгілі ғалым Нығымет Мыңжани Абайдың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» деген мақаласын, Су Бейхаймен бірлесіп қытай тіліне аударып 1947 жылы Шанхайдан шығытын «Нан hai chao – 瀚海潮» журналда жариялады. Нығымет

Мыңжани басқалармен бірлесіп Абай өлеңдерін құрастырған кітапшасы 1948 жылы «Сәуле» баспасынан басылып шықты.

1950-жылдарды Қазақстанда төте жазуда басылған Абай шығармалары Қытайдағы қазақтарға таратылады. Осы жылдары қазақ, қытай тілдерін жақсы меңгерген сібе ұлтының өкілі Қабай (Хао Ханьчжан) Абай өлеңдерін қытай тіліне аударып мерзімді басылымдарда жариялады.

1954 жылы Қабай мырза Абайдың «Ескендір» поэмасын алғаш тәржімалап, «Аударма» журналында жариялайды. 1958 жылы ол «Қазақтың ұлы ақыны Абай» деген зерттеу мақаласын қытай тілінде шығатын «Тянь-Шань» журналының 8-санында жариялады. 1958 жыл ол 3 поэманы ір кітап етіп құрастырып «Абай дастандары» деген атпен «Халық әдебиеті» баспасынан шығарады. 1982 жыл «Абайдың таңдамалы шығармаларын» қытай тіне аударып «Шыңжаң халық баспасынан» шығарады.

1984 жылы Абайдың қарасөздерін «阿克利亚» («Ақылия») деген атпен «Шыңжаң халық баспасынан» шығарады. 1987 жылы «Абай және Абай шығармалары» атты зерттеу еңбегі Қаһармен Мұқанұлының қазақ тіліне аударуымен Бейжин «Ұлттар баспасынан» жарық көрді. 1995 жылы ғалымның «阿拜研究论集» («Абай зерттеу мақалалар жинағы») деген еңбегі «Ұлттар баспасынан» басылып шықты.

1995 жылы қытай қаламгері, аудармашы Су Жоушион зерттеп жазған «成格斯山峦的三巨头 – 阿拜, 恰卡里姆, 穆赫塔尔» («Шыңғыс тауының үш шоқысы – Абай, Шәкарім, Мұқтар») атты еңбек «Ұлттар баспасынан» жарық көрді. Бұл еңбегін автор «Қазақтың ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың уғанына 150 жыл мерей тойына арнап» жазғанын атап көрсетеді.

1998 жылы «Шыңжаң жастар-өрендер баспасы, экс президент Нұрсұлтан Назарбаевтың «Абай тураы сөз» деген еңбегін қазақ, ұйғыр және қытай тілінде бір кітап етіп шығарды. Абай шығармаларының қытай тілне аударылып, қалың оқырмандарға жол тартуы – қытайлық оқырмандардың Абайды, Абай арқылы қазақ халқын терең түсінуіне мүмкіндік жасады. Қытай зерттеушілері Абайды арнаулы зерттей бастады. Соның бір мысалы, Чжэн Чжундун докторлық диссертация ретінде жазған «阿拜哈萨克草原上的北极星» («Абай – Қазақ даласының жарық жұлдызы») монографиясы, 2003 жылы «Ұлттар баспасынан» оқырмандарға жол тартқан.

Қытайлық белгілі жазушысы, аудармашы Су Жоушион мен танымал қазақ жазушысы Әкбар Мәжит бірлесіп аударған, Абайдың 150 жылдығына арналған «Абайдың қарасөздері» («阿拜箴言录») атты кітаптың 1995 жылы «Ұлттар баспасынан» шығуы маңызды оқиға болды. Бұл Абай қара сөздерінің біршама жақсы аударылған нұсқасы болды. Әкбар Мәжит «阿拜箴言录»-да жазған «Абайдың тартымдылығы» атты алғысөзінде: «Ұлттар баспасы қазақ редакция бөлімі Су Жоушион мырза аударған (қара сөздің) аударма нұсқасын түпнұсқамен салыстырып көрген соң, менен түпнұсқадан қайтадан аударуымды сұрады. Олар маған уақыт шектеп, үш ай ішінде аударманы бітір, алты ай ішінде кітапты баспадан шығаратын жоспарын айтты» дейді. Демек, Әкбар Мәжит Абай қарасөзін қазақша нұсқадан қайта аударған екен. Әрине, ол Су мырзаның орысшадан аудармасын пайдаланы. Екі жазушының қолынан шыққан аударманың сапасының біршама жоғары болғанын атап айтуға болады. Екі елдің ресми өкілдері мен жазушылары дейді Әкбар - «көркем әдебиеттің биік үлгідегі туындыларын аудару жалғасын тауып жатса, екі ел халықтарының көңілдері де тоғысып жатады. Шығармаларды қазақ-қытай тілдеріне аударылып жатқан әрбір авторды - екі елдің арасындағы алтын көпір, әдеби елші деп атауға болады [3, 212 б.]. Қазақ әдебиетінің інжу-маржаны, классикасы саналатын ұлы Абайдың «Қара сөздерінің» жарық көруіне Қытайдағы қазақ жазушысы, қоғам қайраткері Әкбар Мәжит зор еңбек сіңірді (Yang Zhong, 1995).

Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиет баспасында 1956 жылы басылған «Абай» мен «Абай жолы» романдарын 1981 жылы «Шыңжаң халық баспасы» өте жазумен басып шығарды, кейін бірнеше рет қайта басылып, қалың оқырмандардың сұранысын қамдады. 1994 жылы Мұхтар Әуезовтің «Абайтану мәселелері» атты зерттеу еңбегі «Шыңжаң халық баспасынан» Әбділдабек Ақыштайұлының құрастыруымен жарық көрді. Кітаптың соңына құрастырушының «Мұхтар және абайтану» атты көлемді мақаласы қоса берілді. Бұл еңбектер оқырмандардың классиктердің шығармаларын терең түсініп, эстетикалық нәр алуға мұрындық болғаны сөзсіз.

2004 жылы қазақтың заңғар жазушысы, академик Мұқтар Әуезовтың «Абай жолы» 4 томдық эпосы романы, Қабай мен Гау Шунфаньның қытай тіліне аударған нұсқасы «Ұлттар баспасынан» жарық көрді. Бұл да Қытай мен Қазақстан арасындағы мәдени басылымдар алмасу тарихындағы маңызды оқиға болды. Содан кейін Мұхтар Әуезов пен оның шығармашылығы туралы қытай авторларының мақалалары әр түрлі газет - журналдарда жарияланып жатты.

Белгілі тарихшы ғалым, профессор, қоғам қайраткері Ерлан Сыдықов қазақтың ұлы философ ақыны Шәкәрім Құдайбердіұлын зерттеп жазған «Шәкәрім» (орыс және қазақ тілінде) 2013 жылы Алматыда «ИП Волкова Е.В.» баспасынан шыққан қомақты еңбек еді, Бұл еңбекті Қытайдың Сиань Шет тілдер университетінің лингвист ғалымы Ли Сичань қытай тіліне аударып баспадан шығарды. Аудармашы қазақ халқының өмірі мен тұрмыс-тіршілігімен біршама жақсы таныс, бір мезгіл Л. Гумилев атындағы ЕҰУ-дегі Конфуций институтында жұмыс істеген орыс тілі маманы. Ол «Қазақ пен Қытай халықтарының екі ойшылының (Конфуций мен Шәкәрім) шығармаларынан өмірге деген көзқарас, Отанға деген патриотизмді байқауға болады. Сондықтан Конфуций философиясын құрметтейтін оқырмандар Шәкәрім туралы жазылған бұл шығарманы да жоғары бағалайды» деп санайды. Аталмыш кітаптың қытай тіліне аудармасының тұсаукесер рәсімі 2018 жылдың 2 сәуірінде Сиань Шет тілдер университетінде (SUIE) өтті. Бұл кітаптың қытай тіліне жарық көруі - екі ел мәдени байланыстарының дамуын ілгерлетіп, қалық қытай оқырмандарының қазақтың философиялық поэзиясын түсінуге негіз қалады. Сондай-ақ екі ел халықтарының рухани өміріндегі құнды аударма болатыны сөзсіз [4].

Қытай классикалық шығармаларының қазақ тіліне аударылуы. Қытай мәдениеті мен әдебиетінің тарихы ұзақ, мазмұны өте бай. Солардың ішінде әлем мойындаған классикалық шығармалары жетерлік. Солардың ішінен инжу-маржандарын сұрыптап алып қазақ тіліне аударып жүргендердің бірі және бірегейі қытайтанушы ғалым Дукен Мәсімханұлы. Ол қытайдың ерте заманнан қазірге дейінгі әлемге кең танылған ақын-жазушыларының шығармаларын таңап аударумен айналысып келеді. Дукен Мәсімханұлы қазірге дейін, Ли Бай, Лу Синь, Ба Цзинь, Лау Шэ, Ай Цин, Юй Гуанчжун, Ван Мэн, Мо Янь, Те Нин, Чжан Цинчжи, Гу Цин, Чэн Дундун, Чжао Лихуа, Дин Дан т.б. шығармаларын қазақ тіліне аударып мерзімді басылымдарда жариялады және жеке кітап етіп шығарды. Соның ішінде Ба Цзиньнің «Әулет», Мао Дуннің «Түн», Шэнь Цунвэннің «Шалғайдағы Шаһар», Лао Шэнің «Түйе Сиянцзэ» шығармалары бар. Бұл шығармалардың қазақ тілінде шығуы - екі ел халықтарының жоғары деңгейді өзара түсіністікке жетелейтіні заңды.

ҚХР-дың Қазақстандағы Төтенше және өкілетті Елшісі Чжан Ханьхуэй, екі жақты мәдени байланыстарды нығайтуда қазақ тілінде ұсынылған басылымның ерекше рөлін атап өткен (Хі Jinping, 2015). Ал ҚХР-дың Алматы қаласындағы Бас консулы Чжан Вэй: Қытай авторларының шығармалары дүниежүзінің 190-нан астам елдің тілдеріне тәржімаланады. Әлем елдері аудармашыларын ынталандыру мақсатында, Қытай үкіметі классикалық «Қытай авторы» халықаралық баспа жобасы бойынша көп жылдар бойы қытай тіліне 5000-нан астам кітапты аударып басып шығару жұмысын қаржыландырып келген «Жібек жолы әдебиеті»

баспасы құрылды» [4], деп мәлімдеген-ді. Бұл деректен алдағы жылдар аударма басылымдардың көбейетінін аңғаруға болады.

Саяси басылымдар. Қазақстан мен Қытай үкіметтері екі мемлекет басшыларының еңбектері қытай, қазақ және орыс тілдеріне аударып баспадан шығарып, елге таратып келеді. Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың, Қасым-Жомарт Тоқаевтың еңбектері қытай тіліне аударылса, Дэн Сяопин мен Си Цзиньпиннің бірқатар саяси еңбектері де қазақ және орыс тілдеріне тәржімаланып, қытай-қазақ оқырмандарына таратылды.

2004 жылғы 18 мамырда Қазақстанның Қытайдағы Елшілігінде Қытай Халық Республикасы Мемлекеттік кеңесінің мүшесі Тан Цзясюань Н. Назарбаевтың қазақ және қытай тілдерінде шыққан «Сындарлы он жыл» атты кітабына оң баға берді.

Нұрсұлтан Назарбаевтың бірнеше кітабын қытай тіліне аударды. 2016 жылы оның «Сотворение Казахстана» атты еңбегі Қазақстан Республикасының Қытайдағы Елшілігінің қолдауымен және «Синьсин» корпорациясының қаржылық көмегімен «Чжэньминь» мемлекеттік баспасында қытай тілінде жарияланды. Қытай тіліне аударманы Бейжин университетінің профессоры Е. Юньлун бастаған бір топ аудармашылар жүзеге асырды.

2017 жылы «Назарбаев антологиясы: Қазақстан халқының ойлары мен даналығы» атты жинағы, Президент Әкімшілігінің қолдауымен Қытай Қоғамдық ғылымдар академиясы қытай тіліне аударды. Кітапқа жыл сайынғы Жолдаулары, мақалалары мен сөйлеген сөздері енген. Қытайдың Қоғамдық ғылымдар академиясының президенті Ван Вейгуань бұл кітапты маңызды еңбек деп бағалады.

1997 жылғы 29 шілдеде Н. Назарбаевтың «Ғасыр тоғысында» атты кітабы қытай тілінде басылып шықты. Содан кейінгі жылдары оның «Әділеттің ақ жолы», «XXI ғасыр алдында», «Бейбітшілік кіндігі» және «Тарих толқынында» атты еңбектері де қытай тіліне аударылып шықты [5].

2004 жылдың 22 маусымында, кезінде Қазақстан Республикасының Сыртқы істер министрі, қазіргі Президентіміз Қ.К. Тоқаевтың «Беласу» кітабы қытай тілінде жарық көрді. Соған орай автор «Чжэньминь жибао» газетінің журналистеріне берген сұхбатында: «Бұл кітаптың қытай тілінде шығуы Қазақстан мен Қытай арасындағы қарым-қатынастардың дамуына және нығаюына септігін тигізеді деп сенемін. Себебі бұл кітаптың кейбір парақтары Қытайға арналған...Қытай-Қазақстанның жақын серіктестерінің бірі, көрші мемлекет, сондықтан біз Сіздің еліңізбен ынтымақтастық қатынастарды дамытуға үлкен мән береміз», - деді. Қ.К. Тоқаев экономикалық өсімді, қолайлы инвестициялық ортаны және тұрақты әлеуметтік жағдайды ескере отырып, Қытай мен Қазақстан арасындағы ынтымақтастықтың маңызды стратегиялық мәні бар екенін атап айтты. Кітабында Қазақстан тәуелсіз сыртқы саясатының қалыптасуы мен дамуына терең әрі қызықты талдаулар жасалған. Кітапта авторының өзекті халықаралық проблемаларды шешу жолдарын, халықаралық терроризм сияқты күрделі тақырыптарға да қалам тартады. Сондай-ақ автор өзінің өмірбаяндық эпизодтары мен жеке бақылауларын да қамтып жазған.

2017 жылғы 5 маусымда, Қытай Халық Республикасының Төрағасы Си Цзиньпиннің Астанаға сапары қарсаңында, Елбасы кітапханасының Талдау орталығы, Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті Қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты және қытайтану орталығы бірлесіп, Си Цзиньпиннің «Ел басқару туралы» кітабының қазақ тіліне аудармасының тұсаукесер таныстырылымын салтанатты түрде өткізді. Қазақстанда «Қытай реформаторы Дэн Сяопин» атты еңбектің қазақ тіліндегі аудармасы баспадан шықты [6].

Қазақстан мен Қытай басшыларының еңбектерінің қазақ, орыс және қытай тілдеріне аударып баспадан шығуы – екі мемлекеттің ұстанған ішкі және сыртқы саясатарын түсінудің құжаттық негізі болып табылады. Сондай-ақ екі ел халықтарының өзара түсінуі мен ынтымақтастық байланыстарын дамытатудың саясаттық негізі болып табылады.

Поэзия аудармасы. Қазақ поэзия әлемнің алдыңғы қатарынан орын алады. Соңғы жылдары көрнекті қазақ ақындарының туындылары қытай тіліне аударылып келеді. Қытайдағы көрнекті жазушы, аудармашы Қайша Тәбәрәкқызы аударған ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың «Қаздар қайтып барады» («远飞的大雁») атты өлеңдер жинағы, 2011 жылы «Шыңжаң жастар өрендер» баспасында жарық көрді. Оны оқыған қытайлық әдебиет сыншылары: «Мұқағалидай лерик ақыны бар қазақ – ұлы халық», - деген екен. Міне, бұл көркем шығармалардың танымдық құдыреті болса керек [7]. Қытайлық оқырмандардың қазақ поэзиясына қызығуына орай, өткен жылы және де Қайша Тәбәрәкқызының аудармасымен Ұлықбек Есдәулет бастаған оншақты қазақ ақындарының өлеңдері жинақ болып қытайда баспадан шықты. Қытай оқырмандарды бұл жинақты да жылы қабылдап отыр.

Қытай тілінен аударылған танымдық басылымдар. 2015 жылы бері отандық баспалар қытай тіліндегі танымдық, білімдік маңызы бар әмбебап еңбектерді қазақ тіліне аударып шығарып келеді. Бұл сынды еңбектерді белгілі қытай тілінің маманы Ардақ Қалиоллақызының тәржімалап, «Қазақ энциклопедиясы» баспасы мен әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың «Қазақ университеті баспа үйі» шығарып келеді. Нақтылап айтқанда, Жу Юңсин жазған «Ұстаздарға» атты кітабы 2020 жылы жарық көрді. Бұл еңбекте жаңа білім беру тәсілдерінің артықшылықтары, ұстаз бақытының неде екендігі пайымдалған. Автор жұмыс пен отбасы жүгін тең көтеретін қуатты сақтау үшін, уақытты қалай дұрыс пайдалануға болатынын баяндайды. Ұстаздарды оқушылармен бірге үнемі ізденісте болуға, үздіксіз оқып, еркін дамудың, жаңа білім беру арқылы біліктілікті арттырудың жолдарын көрсетеді. Бұл еңбек ұстаздардың білім беру тәжірибесінде кездескен түрлі қиындықтарға қатысты қойған сұрақтарға жауап берген. Аталмыш еңбек тек ұстаздарға ғана емес, көпшілік қауымға да берер тәлімі мол, қарапайым жатық тілмен жазылған танымдық еңбек болып табылады. Автор еңбегін «Көбірек кітап оқу бізді саналы, парасатты әрі білімді тұлғаға айналдырады. Ұлттың рухани өсуі сол халықтың кітап оқу деңгейіне байланысты» деген қортындысымен түйіндейді [8].

Ардақтың аударуымен 2021 жылы «Қазақ университеті баспа үйінен» шыққан Қытайдың данагөй ойшылы, қытай педагогика ғылымына өзіндік із қалдырған Ян Жытұйдың «Ян әулетінің отбасылық тағылымы» атты кітап, Қытайда ең көп оқылған кітаптардың бірі. Аталмыш шығармада отбасылық қарым-қатынас, өзара сыйластықты әнгімге арқау етіліп, философиялық, педагогикалық тағылымы мол ойлар айтылады.

Пэн Линнің «Қытайдың салт-дәстүрі мен музыка мәдениеті» атты еңбегі де 2020 жылы аталған баспа үйінен шықты. Бұл еңбекте автор қытай халқының көнеден қалыптасқан салт дәстүрін, музыка мәдениетін, мәдениеттердің шығу төркінін, олардың адамзат баласына тигізген ықпалы, адамдар арасындағы қарым-қатынас, сыртқы және ішкі үйлесімділік, отбасылық құндылықтардың маңызын сипаттайды. Аталмыш еңбектен қытай халқының тұрмыстық салт-санасы мен музыкасының философиялық астарын аңғаруға болады [9].

2020 жылы баспадан шыққан «Жу Юңсиннің білім беру туралы даналық сөздері» атты еңбеге, ғалымның білім жүйесін нарықтық экономикаға негізделген инновация және ақпараттық қоғам құруға жауап беретін кадрлар дайындау жөнінде айтқан даналық сөздері пайымдалып, білім беру жөніндегі ойлары мен пікірлері топтастырылған. Бұл еңбектердің танымдық және практикалық маңызы жоғары.

Қазақша-қытайша анықтамалық еңбектер. Әр түрлі тіл-жазудағы мәдениеттердің өзара алмасуына көпір болатын құрал, ол – сөздік. Қазақтар мен қытайлар бір-бірінің тілін үйренуге, басылымдарын аударуға көп қолданылатын құрал анықтамалық сөздіктер екені белгілі. Қазірге дейін Қытайда және Қазақстанда жарық көрген сөздіктердің екі ел арасындағы мәдениет алмасудағы маңызын айырықша.

Қытайдағы белгілі баспагер ғалым С. Найманның бас редакторлығымен және қатысуымен ұжымдық авторлар құрастырылған «Қазақша-қытайша сөздік» («**哈汉辞典**») 1979 жылы «Шыңжаң халық баспасынан» шықты. Кейін бұл сөздік С. Найманның жетекшілігімен толықтырылған нұсқасы 2006 жылы және 2012 жылы сол баспада қайта басылды. Соңғы нұсқасына 5 мың 200 ден астам жеке әріп (иероглиф), 120 мыңнан астам сөз, сөз тіркестері және тұрақты тіркес (идиом) енгізілген [10].

Белгілі филолог ғалым Нұрбек Әбікенұлының бас редакторлығымен және қатысуымен (Суй Чэндэ, Ли Цзэчэн, Дәуен Тырнақан, Хань Юйшунь, Шэ Гуанхуа құрастырған) «Қазақша-қытайша сөздік» («**哈汉辞典**») 1989 жылы Бейжин «Ұлттар баспасынан» басылып шықты. Бұл қазақша-ханзуша (қытайша) салыстырмалы сөздікке қазіргі заман қазақ тілінен 40 мыңнан астам сөз қамтылған. Бұл сөздіктің Ж. Ошан, М. Шақанқызының криллицаға түсірген нұсқасы Алматыда 2010 жылы «Қайнар Университеті» баспасып шықты (Sultanov K, 2000, 212 p). 2020 жылы аталмыш сөздікті «Алматы Орхон» баспасы екі том етіп басып шығарды.

2017 жылы белгілі филолог қытайтанушы ғалымдар Дүкен Мәсімханұлы мен Айнұр Әбиденқызы құрастырған «Қытайша-қазақша үлкен сөздік» («**汉哈大辞典**») Алматыда «Қазақпарат» баспасынан жарық көрді. Бұл сөздікте қазіргі қытай тіліндегі қолданыста бар 70 мыңға таяу сөздер мен сөз тіркестері қамтылған. Елімізде осындай қытайша-қазақша және қытайша-қазақша үлкен сөздіктердің баспадан шығып, қолданысқа енуі, екі ел халықтарының бір-бірінің тілдерін үйрену мен аударма істерінің дамуына белсенді рөл атқарып отырғаны жоққа шығаруға келмейтін факті [11].

Зерттеу нәтижелері

Қазақстан Республикасы мен Қытай Халық Республикасы дипломатиялық қатынас орнатқанан бері, екі арасындағы мәдениет саласындағы байланыстар мен ынтымақтастықтар да үрдіс дамып келеді. Әсіресе гуманитарлық салада басылымдар алмасу байланысы қалыптасып, дамып келеді.

Қазақстан мен Қытай арасында өзара алмасып отырған басылымдарды жіктеп қарайтын болсақ, негізінен тарихи ғылыми танымдық еңбектер, тарихи жазба деректер, классикалық көркем шығармалар, философиялық және танымдық еңбектер, педагогикалық практикалық маңызы бар кітаптар. Бұл сынды басылымдардың өзара алмасуы – екі ел халықтарының рухани түсіністікке жетелейтін құнды еңбектер екені ешкімге күман тудырмайды.

Қорытынды

Екі ел халықтарының бір-біріне болған танымдары тәуелсіздіктің алғашқы жылдарына қарағанда, біршама объективтілікке қарай жақындап келеді. Өйткені екі еларасындағы тығыз ынтымақтастық байланыстар мен тығыз араласулар және басылымдар алмасу – олардың өзара танымдарын тереңдете түсті, рухани жақтан жақындастырды деуге болады. Әрине, адамдар танымы олардың мәдени, білім деңгейіне байланысты болады. Таным қоғамдық болмыстың аңысы, қоғамдық практика адамдарға көзқарас қалыптастырады, тәрбиелейді. Сондықтан адамдардың белгілі бір нәрсеге әр түрлі танымда болуы қалыпты жағдай.

Әрине, Қытай әлемдегі алып мемлекет болғандықтан олардың Қазақстанға ықпалы жан-жақтылы әрі басым деуге болады. Оның үстіне Қытайдың өздерін сыртқы ықпалдардан сақтайтын саясаты мықты жүреді. Қытайдың бөтен мәдениетті қабылдаудағы талғампаздығы – елімізге үлгі боларлық. Еліміз де қазақ халқының мәдени құндылықтары мен дүниетанымы негізінде жат мәдениеттерді сұрыптап қабылдау керек, яғни қауырсынын тастап, дәнін алу принципі бойынша ұлттық мәдениетімізді байытып отыруға тиіспіз.

Қазақстан мен Қытай арасындағы басылымдар алмасу жақсы жолға қойылған, мемлекеттік деңгейде жүзеге асып келеді. Сондықтан екі ел арасындағы басылымдар алмасу ісі, болашақта тіпті де дами түседі санаймыз.

Әдебиет:

1. Лаумулин М.Т. Казахстан в современных международных отношениях: безопасность, геополитика, политология. Алматы: КИСИ, 2000. 478 с.
2. Мұқаметханұлы Н. Изденіс: тарих пен замана. Алматы: Мерей, 214. 261 б.
3. Сыроежкин К. Казахи в КНР. Алматы, 2004. 212 с.
4. Смаиов А.А. Казахстан сегодня. Информационно-аналитический сборник. Алматы: Интеллсервис, 2002.
5. Әліпбаев Б. Абай институтының хабаршысы. №6 (6). 2010 2. 78 б.
6. Тарақов Ә.С. Аударма әлемі: оқу құралы. Алматы: Қазақ университеті, 2011, 332 б.
7. Турсунбаев Т.А. Международные связи Республики Казахстан (1990–2000). М.: Экон-информ, 2002. 230 с.
8. Si Tszinpin. Towards a community of common destiny and a new future for Asia. Воао, 28 March 2015.
9. Султанов К. Состояние и перспективы казахстанско-китайских отношений // Policy. 1998. № 6.
10. Бабак В. Астана в треугольнике «Москва-Вашингтон-Пекин», казахстанско-китайские отношения // Центральная Азия и Кавказ. 2000. № 1(7).
11. Чжоу Ли. В Республике Казахстан все чаще говорят по-китайски. Статья посла КНР в Казахстане для газеты Жэньминь жибао [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/dszc/emba/201102/t20110216_1340563.htm

References:

1. Laumulin M.T. Kazakhstan v sovremennykh mezhdunarodnykh otnosheniyakh: bezopasnost, geopolitika, politologiya [Kazakhstan in modern international relations: security, geopolitics, political science]. Almaty: KISI, 2000. 478 s. [in russ.]
2. Мұқаметханұлы Н. Izdenis: tarikh pen zamana [Quest: history and time]. Almaty: Merey, 214. 261 b. [in kaz.]
3. Syroyezhkin K. Kazakhi v KNR [Kazakhs in China.]. Almaty, 2004. 212 s. [in russ.]
4. Smaiov A.A. Kazakhstan segodnya. Informatisionno-analitichesky sbornik [Kazakhstan today. Information and analytical collection]. Almaty: Intellservis, 2002. [in russ.]
5. Alipbayev B. Abay institutynyn khabarshysy. №6 (6). 2010 2. 78 b. [in kaz.]
6. Tarakov A.S. Audarma alemi: oqu quraly [World of translations: tutorial]. Almaty: Kazak universiteti, 2011, 332 b. [in kaz.]
7. Tursunbayev T.A. Mezhdunarodnye svyazi Respubliki Kazakhstan (1990–2000) [International relations of the Republic of Kazakhstan (1990–2000)]. M.: Ekon-inform, 2002. 230 s. [in russ.]
8. Si Tszinpin. Towards a community of common destiny and a new future for Asia. Boao, 28 March 2015.
9. Sultanov K. Sostoyaniye i perspektivy kazakhstansko-kitayskikh otnosheny [State and prospects of Kazakh-Chinese relations] // Policy. 1998. № 6. [in russ.]
10. Babak V. Astana v treugolnike «Moskva-Vashington-Pekin», kazakhstansko-kitayskiye otnosheniya [Astana in the Moscow-Washington-Beijing triangle, Kazakh-Chinese relations] // Tsentralnaya Aziya i Kavkaz. 2000. № 1(7). [in russ.]
11. Chzhou Li. V Respublike Kazakhstan vse chashche govoryat po-kitayski. Statya posla KNR v Kazakhstane dlya gazety Zhenmin zhibao [In the Republic of Kazakhstan, Chinese is

increasingly spoken. Article by the Chinese Ambassador to Kazakhstan for the People's Daily newspaper] [Elektronny resurs]. Rezhim dostupa: http://kz.china-embassy.gov.cn/rus/dszc/emba/201102/t20110216_1340563.h

¹Мукаметханулы Н. ²Хамарова Ж.

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби Алматы, Казахстан
E-mail: ¹nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com, ²zhanna.khamarova@mail.ru

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ОБМЕНА ПУБЛИКАЦИЯМИ МЕЖДУ КАЗАХСТАНОМ И КИТАЕМ

Аннотация. Целью статьи является анализ вопросов, связанных с обменом публикациями между Казахстаном и Китаем. В связи с развитием политико-дипломатических отношений между Казахстаном и Китаем постоянно развиваются и культурные связи между двумя странами. Одним из направлений является обмен книгами. Новизна, направления и идеи исследования. В статье изучается культурное взаимодействие изданий, в которых две страны обмениваются информацией на государственных языках друг друга. В настоящее время обсуждаются тенденции культурной интеграции путем исторического рассмотрения публикаций, поступивших в обмен, систематического анализа их содержания. Правомерно, что между разнородными народами происходит обмен культурами, происходит культурное влияние друг на друга. Общественные идеи великих мыслителей культивируют умы людей, расширяют их познание, влияют на мировоззрение и ценностные установки. Практическая значимость: рассмотрен вопрос о том, какое влияние оказывает современный обмен книжными изданиями между Казахстаном и Китаем на народы двух стран, сделан вывод о том, что публикации, поступающие в обмен между двумя странами, способствуют правильному формированию взаимопонимания и познания казахско-китайских народов. В статье использовались методы анализа, синтеза и диахронный метод.

Ключевые слова: Казахстан и Китай, культурные связи, классические издания, переведенные работы, культурное влияния.

¹Mukametkhanuly N. ²Khamarova Zh.

Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty,
E-mail: ¹nabizhan.muhametkhanuly@gmail.com, ²zhanna.khamarova@mail.ru

ANALYSIS OF THE DEVELOPMENT OF PUBLICATION EXCHANGE BETWEEN KAZAKHSTAN AND CHINA

Abstract. The purpose of the article is to analyze issues related to the exchange of publications between Kazakhstan and China. Due to the development of political and diplomatic relations between Kazakhstan and China, cultural ties between the two countries are constantly developing. One of the directions is the exchange of books. Novelty, directions and ideas of the research. The article examines the cultural interaction of publications in which two countries exchange information in each other's official languages. The trends of cultural integration are currently being discussed through a historical review of the publications received in the exchange, and a systematic analysis of their content. It is legitimate that cultures are exchanged between diverse peoples, and cultural influence on each other takes place. The social ideas of great thinkers cultivate people's minds, expand their knowledge, and influence worldviews and values. Practical significance: the question of the impact of the modern exchange of book publications between Kazakhstan and China on the peoples of the two countries is considered, it is concluded that the

publications received in the exchange between the two countries contribute to the correct formation of mutual understanding and knowledge of the Kazakh-Chinese peoples. The methods of analysis, synthesis and the diachronic method were used in the article.

Keywords: Kazakhstan, China, cultural relationships, publications of classical works, multilingual publication, cultural interaction.

Авторлар туралы мәлімет:

Мұқаметханұлы Нәбижан, тарих ғылымдарының докторы, профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Хамарова Жанна, «Шығыстану» мамандығының 2 курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Мукаметханулы Набижан, доктор исторических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Хамарова Жанна, магистрант 2 курса по специальности «Востоковедение», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Muhametkhanuly Nabizhan, Doctor of Historical Sciences, Professor, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

Khamarova Zhanna, 2nd year Master's degree in Oriental Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 25 желтоқсан 2023 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

FTAMP 11.25.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.2.44>

¹Кожирова С.Б. ²Нечаева Е.Л. ³Шукыжанова А.Н.

¹Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: sbako@yandex.kz

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан
E-mail: elenech@inbox.ru

³Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӘТУ, Алматы, Қазақстан
E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

ҚАЗАҚСТАН-ҚЫТАЙ ҚАТЫНАСТАРЫНДАҒЫ ГЕОЭКОНОМИКАЛЫҚ МҮДДЕЛЕР

Аңдатпа. Қытай әлемдегі ең орнықты және серпінді дамып келе жатқан экономикалардың бірі болып табылады, сонымен бірге, ол Қазақстанның және Орталық Азияның басқа да мемлекеттерінің ең ірі көршісі. Осы тұрғыда Қазақстанның Қытаймен, әсіресе Қытайдың халықаралық аренадағы бастамалары шеңберінде өзара іс-қимылының сипаты, негізгі векторлары мен серпіні аймақтың қауіпсіздігі мен әлеуметтік-экономикалық дамуын қамтамасыз ету үшін түйінді мәнге ие болады. Мақалада екі ел арасындағы стратегиялық серіктестіктің негізгі аспектілеріне талдау жасалады

Экономикалық өзара іс-қимылдың негізгі бағыттарын зерттеу, жаһандық трансформациялардың әсерін және Қазақстан-Қытай ынтымақтастығының даму перспективаларын бағалау геоэкономикалық факторлардың Қытай мен Қазақстан арасындағы стратегиялық әріптестікті қалай қалыптастыратынын және бұл өзара байланыстардың аймақтық және әлемдік дамудың жалпы динамикасына қалай әсер ететінін түсінуге мүмкіндік береді. Алынған тұжырымдар екіжақты және көпжақты контексте Қытаймен ынтымақтастық барысында Қазақстанның прагматикалық мүдделерін ілгерілетуге бағытталған ұсынымдарды әзірлеу үшін негіз бола алады.

Алғыс: Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы ғылым және жоғары білім Министрлігі қаржыландырады (Грант № АР14870832 «Қытайдың «Белдеу және жол» бастамасы және Қазақстанның геоэкономикалық мүдделері»).

Түйін сөздер: Қытай, Қазақстан, сыртқы саясат, геоэкономикалық мүдделер, Белдеу және Жол бастамасы.

Кіріспе

Қазақстан Республикасының 2020-2030 жылдарға арналған сыртқы саясат тұжырымдамасында халықаралық қатынастардың қазіргі заманғы жүйесі күрделі трансформацияны бастан кешіріп жатқаны атап өтіледі және оның негізгі белгілері:

- сенім дағдарысы және шиеленістің артуы, оның ішінде көпжақты қауіпсіздік және диалог институттарының функционалдығының төмендеуі, алдын алу дипломатиясы мен қақтығысты реттеу тетіктерінің тиімділігінің төмендігі салдарынан;

- орта және шағын мемлекеттер үшін елеулі қатерлер туғызатын халықаралық құқықтың іргелі қағидаттарының бұзылуы, әлемдік ауқымда екі негізгі тенденцияның – жаһандану мен ұлтшылдықтың қақтығысы;

- терроризм, экстремизм, қару-жарақ жарысы, оның ішінде зымыран, ядролық және ғарыштық жарыстар, климаттың өзгеруі және басқа да бірқатар қауіпсіздік қатерлері мен қауіп-қатерлерінің күшеюі;

- геосаясат пен геоэкономикаға, оның ішінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дамуына, гибридті және кибер соғыс құбылыстарына байланысты жаңа әсер ету факторларының пайда болуы;

- жаһандандудың заманауи моделі мен халықаралық сауда жүйесінің эрозиясы, елдер мен аймақтар арасындағы экономикалық және технологиялық дамудағы алшақтықтың ұлғаюы, жаһандық қаржы жүйесінің осалдығы, сауда және валюталық соғыстардың қатандауы, санкциялық текетірес

Еуразия құрлығының орталығында орналасқан Қазақстан жаһандық қауіпсіздік тұрғысынан шет мемлекеттердің мүдделері соқтығысатын аймақта орналасқан. Бұл көптеген факторларға байланысты. Республикамыздың геосаяси орналасуы тұрғысынан стратегиялық маңыздылығы (мұнда Қытай мен Ресей сияқты державалармен көршілестік, ел аумағының мөлшері және оның көлік-коммуникациялық әлеуеті). Тағы бір фактор - минералды және басқа табиғи ресурстар мен көмірсутек шикізатының қоры.

Қазіргі кезде Қытай АҚШ-пен және басқа да алпауыт мемлекеттермен бәсекелесуге қабілетті жаңа супер державаға айналу траекториясына сенімді түрде шықты. Қытай бүгінде жаһандық әлем мен Еуразиядағы істердің жай-күйіне әсер ететін маңызды факторлардың біріне айналды.

Бұл ретте Қытай өзінің Орталық Азиядағы басты стратегиялық серіктесі – Қазақстанға ерекше назар аударады. Өз кезегінде Қазақстан ҚХР-ның геосаяси, экономикалық және әскери әлеуетінің өсуін барынша ескереді. Қазақстанның сыртқы саясатының басты міндеті-экономикамызды дамыту және Қазақстанның жетекші аймақтық ойыншы ретіндегі рөлін күшейту мақсатында Қытай қуатын барынша пайдалану. Аймақтық және көпжақты дипломатия саласындағы негізгі басымдықтардың бірі ретінде Қазақстан Республикасы сыртқы саясатының 2020 – 2030 жылдарға арналған Тұжырымдамасында Қытай Халық Республикасымен жан жақты стратегиялық әріптестіктің одан әрі дамуына көңіл бөлінетіндігі көрсетілген [1].

Бұл факторлардың Қазақстан-Қытай қатынастарын дамытуға да, тұтастай алғанда Қазақстанның сыртқы саясатының стратегиясын қалыптастыруға да тікелей қатысы бар, оның айрықша ерекшелігі көпвекторлық болып табылады. Бұл ретте Қазақстанның сыртқы саясатының оңтайлы моделі жекелеген мемлекеттермен экономикалық интеграция емес, "қашықтықтан әріптестік" шеңберінде жекелеген бағыттар бойынша әртүрлі елдермен кооперация болар еді: су-энергетикалық (ОА және Қытай елдері), транзит, логистика, теңіз жолдарына шығу (Ресей, Қытай, Иран және т.б.), ауыл шаруашылығы (Ресей, Қытай, ОА елдері және т.б.), мұнай-газ секторы (Ресей, Қытай, ЕО, АҚШ және т.б.), инновациялар (ЕО, АҚШ және т.б.) [2].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Қазақстан-Қытай экономикалық өзара іс-қимылының негізгі бағыттарын зерделеу тақырып бойынша дереккөздермен және ғылыми әдебиеттермен жұмысты қамтыды. Ағымдағы жай-күйді кешенді бағалау, бар сын-қатерлерді, тәуекелдер мен қатерлерді анықтау, сондай-ақ Қазақстанның Қытаймен ынтымақтастығының перспективалық бағыттарын айқындау үшін базалық әдіснама ретінде құжаттардың сандық және сапалық талдауын, кейс-стадиді, медиа мониторингін және стратегиялық талдау әдістерін қоса алғанда, саяси, экономикалық, әлеуметтік теориялар мен әдістерді біріктіретін пәнаралық тәсіл айқындалды. Бұл әдістердің синтезі Қазақстанның ҚХР-мен ынтымақтастығына жан-жақты талдау жүргізуге, аймақтық қауіпсіздік контекстіндегі негізгі аспектілерді атап көрсетуге және кейбір тұжырымдар мен ұсыныстарды ұсынуға мүмкіндік берді.

Талқылау

Бүгінде ҚХР құрлық шекараларын нығайтып, сыртқы саясатта белсенділігін арттырудаа. Бұл ел сыртқы саяси амбициясын бір ғасыр бұрынғы АҚШ сияқты агрессивті түрде жүзеге асырады, бірақ мүлдем басқа себептермен. Бейжің сыртқы саясатқа миссионерлік көзқарасты ұстанбайды, басқа елдерде өзінің идеологиясын немесе басқару жүйесін бекітуге ұмтылмайды. Орта патшалықтың басқа елдерге деген мінез-құлқы оның жер шары халқының шамамен бестен бір бөлігін құрайтын алып халықтың үнемі өсіп келе жатқан өмір сүру деңгейін ұстап тұру үшін қажетті энергия, металл және стратегиялық шикізатты жеткізу қажеттілігінен туындайды.

Аспан асты елінің қарқынды экономикалық прогресі және еңбекқорлығы туралы айтылғанда оның өте тиімді географиялық орналасуы ескерілмейді. Бұл фактор естен шығарылмауы керек, себебі, ерте ме, кеш пе географиялық орналасуы Қытайға әлемдік держава мәртебесіне жету жолы қаншалықты күрделі болса да, геосаясатта шешуші рөл береді. Қытай Батыстық үлгідегі өте модернизацияланған экономиканың элементтерін ежелгі Шығыстан мұраға қалған «гидравликалық өркениетпен» біріктіреді (тарихшы Карл Виттфогель термині топырақты суаруды орталықтандырылған бақылаумен айналысатын қоғамдарға қатысты қолданылады).

Қытайға деген қызығушылық әрқашан зерттеу назарында қалады және қазіргі тарихнамада Қазақстан мен Қытай ынтымақтастығының әртүрлі аспектілерін қарастыратын көптеген жұмыстар бар. Шетелдік зерттеушілердің бірқатар еңбектерінде Вашингтон университетінің профессоры М. Ларуэльдің «Белдеу және жол» Қытай бастамасы және оның Орталық Азиядағы ықпалы" кітабында Орталық Азиядағы оның мақсаттарын, міндеттері мен қабылдауын талдау арқылы қытайлық Жаңа Жібек жолы жобасының кешенді талдауын атап өткен жөн. Сонымен қатар, автор микро және макро деңгейлердегі проблемаларды зерттей отырып, экономика мен әлеуметтанудың әртүрлі әдіснамалық тәсілдерінің жиынтығын қолданады [3].

Жұмсақ күш мәселесін саясаттанушы С. Пейроуз өзінің «Орталық Азиядағы жұмсақ күш: ықпал ету және азғыру саясаты» (Soft power in Central Asia: The Politics of Influence and Seduction) кітабында қарастырды, онда ол Орталық Азиядағы жаһандану процестері күшейген сайын аймақтағы әлемдік державалардың мүдделері артып, олар өзгеріп жатқанын атап өтеді. Бұл басылымда шет елдерді (АҚШ, Ресей және Қытай) өзіне тиімді саяси таңдауды қалыптастыру үшін тарту және сендіру модельдеріне талдау жасалады [4].

Қазақстан халықаралық аренада "Қазақстан брендінің" айқын экономикалық табыстарына, тұрақтылығына және танылуына қол жеткізу үшін тәуелсіздік жылдарында аянбай еңбек етті деп атап өтті Орталық Азия және Кавказ институтының төрағасы Ф. Старр: «Қазақстан 2041: келесі жиырма бес жыл» ("Kazakhstan 2041: the Next Twenty-Five Years") кітабында. Сонымен бірге, болашақта елдегі жағдайдың дамуын болжай отырып, автор ел катаклизмдер мен әлемдік державалардың қарсыласуынан туындаған әлемдегі жағдайдың өзгеруіне байланысты бірқатар әлеуметтік-экономикалық және саяси сын-қатерлерге тап болады деп санайды. Осы тұрғыда, Қазақстан-Қытай қатынастарына қатысты Ф. Старр Қазақстан қысқа және орта мерзімді перспективада Қытаймен ынтымақтастық мәселелеріне салмақты басымдық беріп отырғанына сене отырып, олардың жанданғанын атап өтті [5].

Сондай - ақ бірқатар шетелдік басылымдардағы бірнеше жұмыстарды атап өтуге болады – Cai P. understanding the Belt and Road Initiative [6] Hurley J., Morris S., Portelance G. examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a policy Perspective [7], «Белдеу мен жол» бастамасын жаһандық геэкономикалық жоба ретінде іске асырудың әртүрлі аспектілерін, оның негізгі идеяларын, тұжырымдамасын, ықтимал салдарын зерттейді.

Қытайлық зерттеушілердің ҚХР-ның Қазақстанға қатысты саясатына арналған жұмыстарының ішінде Сю Хайян [8], Чжао Хуашен [9], Хуан Ипиннің [10] еңбектері өзінің ұқыптылығымен және тәсілдерінің айқындылығымен ерекшеленеді. Бұл жұмыстарда қытайлық сарапшылар ХХІ ғасырдың басындағы ҚХР мен ҚР сауда-экономикалық және энергетикалық ынтымақтастығы мәселелеріне ерекше назар аударады.

Қазақстанда АҚШ пен ҚХР-ның Орталық Азиядағы геосаяси және экономикалық мүдделерін [11], Қытайдың Орталық Азия мен Қазақстандағы [12] саясаты мен мүдделерін талдауға, екі мемлекеттің мүдделерін [13] ескере отырып, ҚР мен ҚХР арасындағы ынтымақтастық мәселелерін [14] зерттеуге арналған ғылыми жарияланымдардың едәуір саны бар.

Қазақстанның Қытаймен ынтымақтастығының барлық негізгі бағыттары-энергетикалық және мұнай-газ ынтымақтастығын [15] зерттеу, «Бір белдеу, бір жол» [16] жобасы шеңберінде Қазақстанның логистикалық саласын дамыту, мәдени-гуманитарлық аспектілер және т. б. зерттелген.

Қазақстандық сарапшылар тұтастай алғанда Қазақстан-Қытай қатынастарының қазіргі жағдайы мен перспективаларын (әсіресе «Белдеу және жол» бастамасы аясында) оң бағалайды, бірақ сонымен бірге екіжақты қатынастардың проблемалық аспектілеріне (бастамаға қатысушы мемлекеттердің борыштық міндеттемелерінің ұлғаюы, екіжақты тауар айналымының құрылымы, трансшекаралық өзендер проблемасы, жоғары технологиялар саласындағы жеткіліксіз белсенді ынтымақтастық және т.б.).

Зерттеу нәтижелері

Қытайдың сыртқы саяси тұжырымдамаларының эволюциясы.

Қытай бүгінде өзінің өмір сүруінің сапалы жаңа кезеңіне аяқ басты. Елде қоғамдық-саяси құрылымның іргелі негіздеріне әсер ететін қоғамдық және экономикалық өмірдің барлық салаларында жаһандық өзгерістер орын алуда. Ұлттық шоғырландырудың қарқынды процесі басталды, ол өсіп келе жатқан әлеуметтік дифференциациямен қатар жүреді. Жедел экономикалық өзгерістер ҚКП-ның қолындағы саяси билікті және марксистік-маоистік идеологияның ресми мызғымастығын сақтай отырып орын алады. Қытайдың ҚХР-ны әлемнің саяси және экономикалық орталықтарының біріне айналдыру жөніндегі қазіргі бағытының негізін қалаған маңызды постулат "кешенді мемлекеттік күш" идеясы болды. Оның мәні Қазіргі жағдайда мемлекеттің күші мен оның халықаралық аренадағы әсері тек әскери әлеуеттің көлемімен ғана емес, сонымен бірге экономикалық, әлеуметтік-мәдени және ғылыми-техникалық даму деңгейімен, сондай-ақ өлшенген сыртқы саяси бағытпен анықталады. Осыған байланысты, қытайлық мамандар үшін жаңа халықаралық тәртіпті қалыптастырудың ерекшелігі, өткен кезеңдерге қарағанда, жалпы мемлекеттік билік саласындағы бәсекелестікке басты назар аудару - экономикалық, саяси, экономикалық, саяси, экономикалық, саяси және экономикалық дамудың ажырамас көрсеткіші болды. мемлекеттің даму, қиындықтарға, сыртқы қысымға, ыдырау процестеріне қарсы тұру, құндылықтар жүйесін қорғау және т.б. қабілеттілігін анықтайтын факторлардың жиынтығын қамтитын елдің әскери, ғылыми-техникалық әлеуеті [18, 26-27 б.].

2000 жылдардың басында ҚХР сыртқы саясатқа түзетулер енгізді. Осы кезден бастап Бейжіңнің сыртқы саяси стратегиясын жаһандық тату көршілік стратегиясын іске асыру жөніндегі шаралар кешені ретінде қалыптастыру туралы айтуға болады. Бұрын ҚХР-да дамудың ішкі міндеттерінің басымдығы атап өтілді. 1990 жылдардың аяғында саясаттың ішкі және сыртқы аспектілері маңыздылығы бойынша теңестірілді. Сыртқы саясат Қытай реформалары үшін қолайлы сыртқы жағдайларды "пассивті" ұстап қана қоймай, АҚШ-тың немесе басқа мемлекеттердің Қытайдың көтерілуіне жол бермеу үшін «белсенді» кедергі келтіруі керек еді. Батыс зерттеушілері бұл саясатты «сыртқы қауіптердің жаһандық алдын

алу» [19, 840-841 б.] саясаты деп атады. Бұл саясат тек әскери-саяси контексте ғана емес, халықаралық жүйені құрылымдау және ондағы Қытайдың рөлін өзгерту бағытында қарастырылды.

Қытай ғалымдары сыртқы саясат саласына тікелей қатысы бар мүлдем жаңа идеологияны қолдана бастады – «өз шекарасынан тыс Қытай». Оның ҚХР-ның өзекті саяси лексиконына енгізілуі Қытайдың Халықаралық экономикалық және саяси бәсекеге қабілеттілігінің күтілетін күшеюімен және оның жаһандық және аймақтық істердегі белсенділігінің артуымен байланысты болды [20, p.25-27].

2006 жылдың сәуірінде Йель университетінде сөйлеген сөзінде Ху Цзиньтао алғаш рет Қытай дәстүрінің «үйлесімді» құндылықтарын, ҚХР-ның қазіргі мақсаттарын және елдің сыртқы саясатын біріктіруге тырысты. Сонымен қатар, ҚХР басшысы Қытай әрқашан әлеуметтік үйлесімділікті жоғары бағалайтынын және бұдан былай "басқа мемлекеттерге өз өркениетінің құндылығы мен құрылымын күшпен таңу" әрекеттерімен күресетінін атап өтті. Сарапшылар мұндай мәлімдемені АҚШ-тың өз құндылықтарын таратудың "қатыгез күшімен" ашық қарсыласуының бастауы деп санады [21]. Сыртқы саясатта «Қытайды бейбіт жолмен көтеру» тұжырымдамасы анықталды, ол «бесінші буын» басшыларының да назарында қалды, дегенмен соңғы екі жарым жылда оған айтарлықтай түзетулер енгізілді.

Дәл осы уақытта "кешенді мемлекеттік қуат" идеясы аясында ҚХР-ны әлемнің саяси және экономикалық орталықтарының бірі ретінде қалыптастыру бағытын ілгерілету бойынша ауқымды жұмыс басталады. Бұл тұжырымдаманың мәні елдің әлемдік аренадағы ықпалын әскери әлеует негізінде ғана емес, оның әлеуметтік-мәдени, экономикалық және ғылыми-техникалық дамуына байланысты анықтау болып табылады [22, p.33-35].

Қытайдың көрші елдермен, оның ішінде Қазақстанмен қарым-қатынасын құрудың маңыздылығын түсіну оның сыртқы саяси стратегиялары мен доктриналарында әрдайым дерлік орын алғанын атап өткен жөн. 1990-шы жылдардың басында Қазақстан тәуелсіздік алған сәттен бастап ҚХР жоғары билік органдарының әр түрлі өкілдері ҚР-мен қарым-қатынас орнату стратегиясын (көбінесе Орталық Азияның бір бөлігі контекстінде) кезең-кезеңімен айтып келеді. Қазақстанға қатысты Қытай бейбіт қатар өмір сүру, ішкі істерге араласпау, агрессия жасамау, теңдік және өзара тиімділік, мемлекеттердің аумақтық тұтастығы мен егемендігін өзара құрметтеуге негізделген «бейбіт қатар өмір сүрудің бес принципі» тұжырымдамасына сәйкес теңгерімді сыртқы саясат жүргізуде [23]. Қазақстан АҚШ-тың әлемдегі және әсіресе Орталық Азиядағы экономикалық және қауіпсіздік мәселелерін шешудегі ықпалын азайтуға бағытталған антигегемонизм тұжырымдамасын алға тартып жатқан Қытай елдерінің орбитасына шықты.

ҚХР сыртқы саяси бағытын дамытудың келесі кезеңі 2000 жылдары пайда болған «стратегиялық серіктестік» идеясының негізін қалаған "Бейбіт, тұрақты, әділ және ақылға қонымды жаңа халықаралық тәртіпті" құру үшін «жаңа халықаралық тәртіп» және «жаңа қауіпсіздік» тұжырымдамасының пайда болуымен байланысты болды [24, p.14-15].

2012 жылдың аяғы мен 2013 жылдың басында ҚКП мен ҚХР - ға жаңа басшылықтың келуі, ҚХР-дың әлемдік сауда және қаржы жүйесіне тартылуының артуы, энергия ресурстарын жеткізуге тәуелділіктің күшеюі, террористік қауіп түріндегі жаңа сын-қатерлер, халықаралық жағдайдың турбуленттілігінің артуы, бұл Санкциялар енгізілуі мүмкін дағдарыстарға және Қытай үшін өмірлік маңызды сауда жолдары мен жолдарына тосқауыл қоюға әкелуі мүмкін көмірсутектерді жеткізу-мұның бәрі Қытай басшылығын ішкі дамуды сыртқы қамтамасыз ету және сыртқы саясатта жаңа екпін қою үшін жаңа мүмкіндіктер іздеуге мәжбүр етеді.

Қытайда экономиканы аймақтандыруға маңызды мән беріледі. Қытай сарапшыларының пікірінше, жаңа жаһандық және аймақтық бұйрықтар бір уақытта енгізілуі мүмкін, бірақ салыстырмалы түрде ұзақ уақыт бойы жаңа халықаралық тәртіпті құрудағы

басымдық аймақтарға тиесілі болады. Аймақтық жаңа тапсырыстарды құру жаһандық жаңа тәртіпті құру үшін негіз болады. Аймақтандыру проблемаларына мұндай назар Қытайдың АТА-да үстемдік етуге деген ұмтылысымен байланысты екені түсінікті, сонымен қатар Қытайдың Еуразияға бет бұруын осыған байланыстыруға болады.

ҚКП-ның XVIII съезінде (2012 жылғы қараша) «сыртқа шығу» қарқынын жеделдету желісі жарияланды. Қытай өндірушілерінің сыртқы нарықтарға белсенді шығуының бұл стратегиясы 1997 жылы алға тартылды. Стратегияның түпкі мақсаты 2020-2030 жылдары ҚХР- әлемдегі ең экономикалық қуатты державаға айналдыру және 2020 жылы ЖІӨ көлемін 4 есеге ұлғайту болды.

Стратегия бірқатар тезистерге негізделді, олардың негізгілері: «екі (сыртқы және ішкі) нарықтың және екі (ішкі және сыртқы) шикізат көздерінің артықшылықтарын пайдалану. Осының арқасында экономикалық құрылымды жетілдіру және шығындарды орналастыруды оңтайландыру үшін кеңірек мүмкіндік алу». Рәсімдер жеңілдетілді және қытайлық компаниялардың шетелдік инвестициялары үшін жаңа жеңілдіктер берілді. Нақты басымдық елдің инвестициялық тауарларының экспортына ықпал ететін капиталды әкету болды.

ҚХР сыртқы саясатының жаңа трендтерінің негізінде ҚХР Төрағасы Си Цзиньпин 2020 жылдың мамырында жариялаған «Қос айналым» тұжырымдамасы жатыр. Тұжырымдама Қытайдың экономикалық жүйесінің екі контурын білдіреді: ішкі және сыртқы. Қытай дипломатиясының географиялық шектеулері жоқ, ол негізінен көрші елдермен жұмыс істеуге бағытталған. Сонымен қатар, көршілес елдерге қатысты дипломатияның негізгі бағыты-оларға қауіпсіздік сезімін беру және олардың дамуына көмектесу үшін достары мен серіктестері ретінде қарау. Дәл осы тезисті қазіргі уақытта ҚХР басшылығы жариялап отыр [25, 12-14 б.].

«Бесінші буын» басшыларының сыртқы саясатының жаңа тезисі: «Қытай экономикалық дамудағы жетістіктерімен бөлісуге дайын», іргелес мемлекеттер Қытайдың дамуынан пайда көруі керек, ал Қытай – көрші елдермен бірлескен дамудан пайда мен қолдау алуы керек. Осы мақсатқа жету үшін Қытай көршілермен еркін сауда аймағын құруды жеделдетуді, сауда мен инвестицияларды кеңейтуді, аймақтық экономикалық интеграцияның жаңа үлгісін құруды ұсынады [26].

Бұл тәсілді іске асыру 2022 жылғы ақпанда Бейжіңде Президент Қасым-Жомарт Тоқаевпен кездесуде ҚХР Төрағасы Си Цзиньпиннің бастамасымен Қазақстан-Қытай қатынастарындағы «жаңа алтын 30 жылдығы» тұжырымдамасы шеңберінде жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл идея пандемиядан кейінгі Қытай көшбасшысының Қазақстанға 2022 жылғы қыркүйектегі алғашқы шетелдік сапары барысында, сондай - ақ 2023 жылғы мамырда «Орталық Азия-Қытай» саммиті кезінде қисынды жалғасын тапты.

Қазақстан-Қытай: екіжақты қарым-қатынастардағы заманауи үрдістер

Қазақстан мен Қытай арасындағы екіжақты қатынастарды қалыптастыру процесінде, атап айтқанда, Қазақстан мен Орталық Азияны Қытаймен, жаһандық тұрғыдан – Еуропа мен Азияны біріктірген Ұлы Жібек жолы ерекше орын алады. Ұлы Жібек жолы екі мемлекет арасындағы ғана емес, бүкіл Азия мен Шығыстағы тарихи процестерді талдаудың белгілі бір көзі ретінде қызмет етеді. Тарихи тамырлар – көрші мемлекеттердің – Қазақстан мен Қытайдың екіжақты ынтымақтастығын, олардың бейбіт қатар өмір сүруін дамытудың қайнар көзі және тірегі.

Екіжақты қатынастардың жаңа деңгейін сипаттай отырып, ҚХР-ның ҚР-дағы Төтенше және Өкілетті Елшісі Чжан Сяо Қытай мен Қазақстан Қазақстан-Қытай қатынастарының жаңа «алтын 30 жылдығын» бірлесіп ашқанын атап өтті. 2022 жылдың қыркүйегінде Төраға Си Цзиньпин Қазақстанды пандемия басталғаннан кейінгі алғашқы сапарының бірінші аялдамасы ретінде таңдап, қытай-қазақстан қатынастарының жоғары деңгейі мен ерекшелігін көрсетті. Сапар барысында екі мемлекет басшылары жаңа дәуірдегі Қытай-

Қазақстан қатынастарын стратегиялық және ұзақ мерзімді перспективада дамыту жоспарын белгілеп, «ҚХР мен ҚР арасындағы дипломатиялық қатынастардың орнағанына 30 жыл толуына орай Бірлескен мәлімдемеге» қол қойып, жариялап, екі елдің тиісті ведомстволары екіжақты ынтымақтастық туралы бірқатар құжаттарға қол қойды. Тараптар Қытай мен Қазақстан арасындағы ғасырлық достықпен, терең өзара сеніммен және ынтымақтастықпен сипатталатын біртұтас болашаққа ұмтылысты орындауға күш салатынын мәлімдеді. Елдер экономикалық ынтымақтастықты тереңдетіп, өзара тиімді нәтижелерге қол жеткізді. Статистикаға сәйкес, қаңтар мен қараша аралығында Қытай мен Қазақстан арасындағы сауда көлемі 28,2 миллиард АҚШ долларынан асып, жыл сайын 23,1% - ға өсіп, рекордтық деңгейге жетті. Қытай Қазақстанның екінші ірі сауда серіктесі, экспорттың екінші бағыты және импорттың екінші ірі көзі болып қала береді. Қазақстандағы Қытай қаржыландыратын кәсіпорындар Атырау мемлекеттік мұнай-химия кешенінің жобасын, Қызылорда мемлекеттік шыны зауытының жобасын, Алматы мемлекеттік «Шелек» 60 МВт жел электр станциясының жобасын, Шығыс Қазақстан ядролық отын құрастыру зауытының жобасын еңсеріп, ілгерілетуде. Қазақстанда Jianghuai Automobile және Yutong Bus автомобильдерін құрастыру жобасы сияқты бірқатар негізгі ынтымақтастық жобаларында прогреске қол жеткізілді, бұл қытай-қазақстан ынтымақтастығының дамуына жаңа серпін берді [27].

Белдеу және жол бастамасы

Қытайдың инвестициялық стратегиялары Жібек жолының экономикалық белдеуін (ЭҮӨШ) және ХХІ ғасырдағы Теңіз Жібек жолын қамтитын БББ-да (даму және реформа жөніндегі мемлекеттік комитет, ҚХР Сауда Министрлігі және СІМ бірлесіп әзірлеген) іске асырылды. Қытайдың «Белдеу және жол» жоспарының идеясы елдің артық қуатын экспорттау болып табылады. Стратегияның негізгі мақсаты бар: металлургия, көмір, мұнай-химия, шыны, цемент, алюминий өнеркәсібі, кеме жасау, күн батареяларын өндіру және жел электр станцияларының артық өндірістік қуаттарын шетелден тапсырыстармен жүктеу.

Бастаманы жүзеге асыру үшін Қытай басқа елдермен бірге «жаңа Еуразиялық континенттік көпір», «Қытай-Моңғолия-Ресей», «Қытай-Орталық Азия-Батыс Азия», «Қытай-Үндіқытай», «Қытай-Пәкістан», «Бангладеш-Қытай -Үндістан-Мьянма» сияқты алты экономикалық ынтымақтастық дәлізін салуды жоспарлады. Жаңа еуразиялық континентальды көпір Нидерландыдағы Қытайдың Ляньюньган және Роттердам портын байланыстырады. Көпір Қытай, Қазақстан, Ресей, Польша және басқа елдерді байланыстыратын үздіксіз теміржол бағыты.

Қытайдың жобаларды қаржыландыру саласындағы бастамалары, Бейжіңнің жаңа халықаралық банктер мен даму қорларына ірі инвестициялар салуға дайындығы әлемдік жұртшылықтың назарын аударды. Мұндай институттарға Тұжырымдамада Азия инфрақұрылымдық инвестициялар банкі (АИИБ), БРИКС жаңа даму банкі, сондай-ақ Жібек Жолы Қоры (ЖЖҚ) кіреді.

Айта кету керек, Орталық Азия аймағының әрбір мемлекеті үшін Қытай билігі арнайы стратегия әзірледі, ал стратегиялық әріптестік қатынастардың өзі ынтымақтастықтың нақты салалары негізінде құрылады. ҚР үшін-бұл негізінен мұнай-газ секторы және көліктік-логистикалық жобаларды іске асыру. Өзбекстан үшін-газ жобалары және Орталық Азия газын ҚХР-ға тасымалдау, сондай-ақ Өзбекстанды ОАР-ның басқа мемлекеттерінен тиімді ажырататын жоғары технологиялық өндірістердің аумағын құру. Тәжікстан мен Қырғызстан үшін-гидроэнергетика, бұл елдерді Орталық Азиядағы Қытай саудасының трансферлік базаларына айналдыру перспективасымен көліктік-логистикалық ынтымақтастық. Түркіменстан үшін-Қытайдың газ кен орындарын барлау мен игеруге қатысуы және түрікмен газын ҚХР-ға жеткізу [28, p.220-222].

Сондай-ақ, Қытай басшылығы үшін ҚХР-ның ішкі мәселелерін шешу үнемі бірінші орында және де сыртқы саясат тікелей ішкі міндеттерге байланысты құрылатындығын атап

өткен жөн. Соңғы екі онжылдықта ҚХР-ның Орталық Азия аймағына қатысты сыртқы саяси бағытын іске асыруды талдау Бейжің екі негізгі қағидатты басшылыққа алды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді: Біріншіден, Қытайдың ұлттық қауіпсіздігіне төнетін қатерлер мен сын-қатерлерді қалыптастыратын аймақта туындайтын проблемаларды бағалау; екіншіден, ҚХР-ның ішкі дамуы үшін стратегиялық маңызы бар мәселелерді шешу үшін ашылатын мүмкіндіктер. Қытайдың ұлттық мүдделері тұрғысынан Орталық Азия елдерімен өзара іс-қимылды дамыту Қытайдың солтүстік-батысының экономикалық дамуы үшін қолайлы жағдайлар жасауға ықпал етеді. ҚХР аймақ мемлекеттерімен қарым-қатынаста экономикалық ынтымақтастыққа маңызды рөл береді. 2013 жылы Қытайдың басты уәждемесі экономикалық өсудің төмендеуі басталған жағдайдағы экономикалық міндеттермен және жаңа өткізу нарықтарын табу, көлік жобаларын іске асырумен өнеркәсіптің жүктемесін қамтамасыз ету қажеттілігімен байланысты болды. Міндет-Қытайдың сұранысты қолдауы, бұл проблема Қытай үшін әлемдік экономикадағы ұстанымына байланысты маңызды болып табылады [29].

Пекин бүгінде энергетика саласындағы ынтымақтастыққа баса назар аудара отырып, екіжақты негізде Орталық Азия елдерімен қарым-қатынас орнатуға баса назар аударады. Қазақстанға бұл жоба көліктік-логистикалық ынтымақтастық тұрғысынан қызықты болуы мүмкін, бұл басты міндеттердің бірі – елді қуатты көлік хабына айналдыруға сәйкес келеді. Сонымен қатар, жоба сауданы дамыту, сондай-ақ ҚХР тарапынан әлеуетті инвестициялар тұрғысынан келешегі зор [30].

БББ экономикалық-географиялық контурларды және жобаны жүзеге асыру кезінде Қытайдың жекелеген аймақтарының міндеттері туралы егжей-тегжейлі нұсқауларды қамтиды. Мысалы, Янцзы өзенінің жоғарғы және орта ағысындағы провинциялар Еділ бойындағы серіктестерімен ынтымақтасуға шақырылады. Жалпы, еліміздің ішкі аймақтары Азияның орталық, оңтүстік және батыс бөліктерімен ынтымақтастыққа бағытталған. Батыс құрлық бағытында «терезе және авангард» рөлі Шыңжаң-Ұйғыр автономиялық ауданына (ШҰАР) жүктелген. ЖЖЭБ тұжырымдамасын жүзеге асыру Қытайға өзінің маңызды стратегиялық міндеттерінің бірін – елді жаһандық сауда державасына айналдыруды шешуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, Қытай ШҰАР Орталық Азияның экономикалық орталығы ретіндегі позициясын нығайтып, ЖЖЭБ -дегі көлік-логистикалық, сауда, мәдени, ғылыми және білім беру орталығына айналу перспективалары бар.

Қорытынды

Сарапшылар БББ транзиттік-көліктік жоба және бірқатар мемлекеттердің экономикалық дамуына, соның ішінде көптеген инфрақұрылымдық, өндірістік және сауда жобаларына арналған ұсыныс екендігімен келіседі. Қытай аймақтағы ауқымды көлік, логистикалық және инфрақұрылымдық жобалардың белсенді қатысушысына және Орталық Азия мемлекеттерінің экономикасының негізгі кредиторына айналуға. ҚХР Ресейді Орталық Азия мемлекеттерінің басым сауда серіктесі позициясынан бірте-бірте ығыстыруда. Бұл ҚХР дәстүрлі түрде Ресей Федерациясына экспортталатын тауарлар мен шикізатты сатып алуымен ғана емес, сонымен қатар сату нарықтары үшін ресейлік кәсіпорындармен бәсекелестіктің күшеюімен де орын алып отыр. Қытайдың ҚХР-ды жаһандық сауда державасына айналдыру тұжырымдамасын жүзеге асыру елдің өндірістік және инвестициялық мүмкіндіктерімен бірге Орталық Азия елдері үшін Ресейдің сауда-экономикалық әріптес ретіндегі маңыздылығының төмендеуіне әкеледі. Өз кезегінде Қытайдың аймақтағы экономикалық консолидациясы Ресейдің саясат пен аймақтық қауіпсіздікті қамтамасыз ету саласындағы серіктес ретіндегі ықпалы мен маңызын төмендетуі мүмкін. ҚХР-ның дәстүрлі түрде ресейлік ықпал ету аймағы болған аймақ істеріне белсенді қатысуы, сондай-ақ белгілі бір кезеңде Орталық Азия елдері

экономикасының стратегиялық маңызды секторларында Қытай капиталының қатысуын күшейту мүдделер қақтығысына және Қытай мен Ресей арасындағы бәсекелестіктің күшеюіне әкелуі мүмкін.

Қазақстан Қытай экономикасына көбірек араласу үдерісіне дайындалуы керек. Дағдарыстың келе жатқан толқындарына қалай төтеп беруге болатынын түсіну, жаңа жағдайларда өсу мүмкіндіктерін табуды үйрену және Қытай экономикасына көбірек назар аударудың және аймақтағы Қытай бизнесінің қатысуының ұлғаюының ықтимал салдарын есептеу керек. Аймақтық деңгейде болмаса да, Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасынан пайда алу үшін аймақтағы әрбір мемлекеттің ішінде стратегия әзірлеу керек.

Қазақстан үшін шетелдік инвестицияларды тартудың қажеттілігі олар дағдарысты еңсеруге, экономиканы қаржылық тұрақтандыруға, өмірлік маңызы бар өнімдерді өндіруді локализациялауды арттыру, экономиканың өсу көздерін және экспортты әртараптандыру сияқты макроэкономикалық сипаттағы стратегиялық және тактикалық мәселелерді шешуге көмектеседі. Қытай инвестициясы осындай мүмкіндіктер береді.

Біріншіден, жеке меншікті қорғауда басымдықты қамтамасыз ету қажет. Экономикалық дағдарысқа байланысты экономиканың бірқатар салаларын тікелей бақылау қажеттілігі туындайды. Бұл ұлттандыру идеяларын және мүлікті алудың басқа процестерін жаңарта алады. ҚХР инвесторларының ұлттық экономикаға салымдарға деген сенімін сақтау үшін меншікті алып қоюға жол бермеу қажет.

Екіншіден, нүктелік эксклюзивті бағдарламалар тәжірибесінен бас тартып, инклюзивті инвестициялық климатты құруға көшу қажет. Инвесторлар үшін салық салудың жеңілдетілген шарттары емес, олардың мемлекет үшін де, инвестор үшін де тұрақты, болжамды және үнемді жағдайы маңызды. Инвестициялау үшін басым салаларды айқындау және оларда барлығына ортақ нақты салық ережелерін қамтамасыз ету қажет. Мұндай жағдайда жеке жобаларды арнайы қолдау енді қажет болмайды.

Үшінші. Кедендік төлемдерді жеңілдету қажет. Өндірісті оқшаулау тенденциясы аясында Қазақстан қазақстандық қана емес, аймақтық нарықты да қамтитын өндіріс орындарын құрудың базасы бола алады. Мұндай өндірісті толық импортты алмастырудан ерекшелендіретін нәрсе шетелдік жеткізу тізбегімен байланыстың болуы. Мұндай салалардың бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету үшін құрамдас бөліктерді әкелуге мүмкіндік беретін, кем дегенде, кейбір өнім түрлері бойынша кедендік режимді ырықтандыру қажет.

Төртінші. Үкіметаралық байланыстар саласында баламалы инвесторлармен өзара іс-қимылды жандандыру қажет. Қазіргі әлем бастан кешіп жатқан саяси дағдарыс АҚШ пен Қытай арасындағы бәсекелестіктің бұрын-соңды болмаған өсуіне әкелді. Бұл жағдайда Корея, Жапония, Германия сияқты елдердің әлеуетті инвесторларына назар аударған жөн. Мұндай стратегия Қытай экономикасының ықпал орбитасына тартылу тәуекелдерін әртараптандыруды қамтамасыз етеді.

Осылайша, ынтымақтастық тәжірибесі мен жаңа шындық талаптарының болуы екі ел арасындағы қарым-қатынастардың дәстүрлі қалыптасқан құрылымын серпінді түрде жаңғырту және жетілдіру, жаңа бағыттар бойынша Қазақстан-Қытай ынтымақтастығын дамытуға құнарлы негіз жасайды. Жаһандық сын-қатерлерді сәтті еңсеру және Қазақстан мен Қытай арасындағы ынтымақтастықты нығайту үшін екі елдің де ұзақ мерзімді стратегиялық жоспарларға, бірлескен жобаларға және халықаралық ұйымдар аясындағы келісілген әрекеттерге назар аударуы маңызды. Бұл болашақта тұрақты және тиімді серіктестікті қамтамасыз етудің бірден-бір жолы.

Әдебиет:

1. Концепция внешней политики Республики Казахстан на 2020-2030 годы. Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 6 марта 2020 года № 280 // [электронный ресурс] https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody (қаралған күні: 12.02.24).
2. Геополитическая гравитация Казахстана. // [электронный ресурс] <https://mgimo.ru/about/news/experts/251116/> (қаралған күні: 12.02.24).
3. Laruelle M. (2018) China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia. Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program.
4. Peyrouse S. Soft Power in Central Asia the Politics of Influence and Seduction. - Lanham: Lexington Books, 2021. – 294 p.
5. Starr F. (2016) Kazakhstan 2041: The Next Twenty-Five Years. – Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – p.66.
6. Cai P. Understanding the Belt and Road Initiative / Lowy Institute for International Policy. // <https://www.lowyinstitute.org/publications/understanding-belt-and-road-initiative>
7. Hurley J., Morris S., Portelance G. (2018) Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective // CGD Policy
8. Сюй Х. Казахстан: Жемчужина Нового Шелкового пути. – Гонконг: Городской университет Гонконга, 2015. -240 с.
9. Чжао Х. Теоретические и практические основы китайской дипломатии в Центральной Азии // Казахстан в глобальных процессах. – 2008. – №3. – С.46-59.
10. Huang Y (2016). "Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, framework and assessment," China Economic Review, Elsevier, vol. 40, p. 314-321.
11. Махаммадұлы С. (2022). Геополитические и экономические интересы США и КНР в Центральной Азии. Central Asia's Affairs, 2(86). <https://doi.org/10.52536/2788-5860.2022-2.05>
12. Илимкожа А.Е., Раев Д.С. (2023). Анализ роли и интересов Китая в Центральной Азии. Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 53(3). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.53.3.014>
13. Байзакова К.И., Оракбаева У.М., Усен М.А. (2023). Политика Китая в Центральной Азии. Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 53(3). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.53.3.011>;
14. Асхат Г. 1, & Куантай А.Қ. 2. (2022). Интересы Китая и Казахстана в региональном экономическом сотрудничестве. Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 47(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2022.47.1.002>
15. Жакай А.К., Уранхаева Г.Т., Сериккалиева А.Е. (2023). Энергетический шелковый путь: перспективы развития нефтегазового сотрудничества Китайской Народной Республикой и Республики Казахстан. Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 52(2). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.52.2.010>
16. Ермекбаев А., Ни М. (2022). Исследование развития логистической отрасли Казахстана в рамках проекта «Один пояс, один путь». Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 47(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2022.47.1.005>
17. Устемирова А.О. (2023). Культурно-гуманитарные аспекты и направления проекта "Один пояс, один путь". Известия. Серия: Международные отношения и Регионоведение, 51(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.51.1.003>
18. Крूपянко М., Арешидзе Л. Новая расстановка сил в Восточной Азии: значение для интересов безопасности России // Восток. - 2003. - № 6. - С.25-32.
19. Coldstein A. (2001) The Diplomatic Face of China s Crand Strategy A Rising Powers Emerging Choice. The China Quarterly, No. 168. - P.835-864.

20. Rithmire M.E. China's "New Regionalism": Subnational Analysis in Chinese Political Economy. Cambridge: World Politics, 2013. – 41 с.
21. Ломанов А. Чжунго хэпин цзюэци (Мирное возвышение Китая) // <https://globalaffairs.ru/articles/chzhungo-hepin-czzyueci-mirnoe-vozvyschenie-kitaya/>
22. Hongying Wang. National Image-building and Chinese Foreign Policy // *China: An International Journal*. – 2003. – p. 46-72.
23. Цуй Ц. Пять принципов мирного сосуществования сохраняют актуальность в XXI веке // [электронный ресурс] <https://www.belta.by/interview/view/pjat-printsipov-mirnogo-sosuschestvovaniya-sohranjajut-aktualnost-v-xxi-veke-4127> (қаралған күні: 12.02.24).
24. Haass R.N. Bringing China into the fold // *Newsweek*. Dec. 2008 – Jan. 2009. p. 14–15.
25. Кожирова С. Эволюция внешней политики современного Китая: преемственность и новация. *Центральная Азия и Кавказ*. Том, 21. Выпуск 1. 2018. С.7-18.
26. Председатель КНР предложил новую модель международных отношений // [электронный ресурс] http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm (қаралған күні: 12.02.24).
27. Кузьмина Е.Е. Предыстория Великого шелкового пути: Диалог культур Европа-Азия. М.: КомКнига, 2010. - 240 с.
28. Цинь Ю., Ло В., Чжоу Г. Один пояс и один путь. Комментарии. Чжэцзян: Издательство Чжэцзянского университета, 2017. – 330 с.
29. На пороге нового «золотого 30-летия». Беседа с Чрезвычайным и Полномочным Послом КНР в РК Чжан Сяо // [электронный ресурс] <https://www.kp.kz/daily/27452.5/4705532/> (қаралған күні: 12.02.24).
30. Shi Ming. Wei qiye jingwai touzi «baojiahuhang» (Содействие предприятиям, инвестирующим за рубежом). // [электронный ресурс] <http://www.Intrade.com/Article/jmwt0/200808/5034.html> (қаралған күні: 12.02.24).

References:

1. Konceptcija vneshnej politiki Respubliki Kazahstan na 2020-2030 gody. Utverzhdena Ukazom Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 6 marta 2020 goda № 280 [The concept of the foreign policy of the Republic of Kazakhstan for 2020-2030. Approved by Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated March 6, 2020 No. 280] // [electronic resource] https://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-konceptcii-vneshnei-politiki-respubliki-kazahstan-na-2020-2030-gody [in russ.]
2. Geopoliticheskaja gravitacija Kazahstana. [The geopolitical gravity of Kazakhstan] // [electronic resource] <https://mgimo.ru/about/news/experts/251116/> [in russ.]
3. Laruelle M. (2018) China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia. Washington, D.C.: The George Washington University, Central Asia Program.
4. Peyrouse S. (2021) Soft Power in Central Asia the Politics of Influence and Seduction. - Lanham: Lexington Books. – 294 p.
5. Starr F. (2016) Kazakhstan 2041: The Next Twenty-Five Years. – Singapore: Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program. – p.66.
6. Cai P. Understanding the Belt and Road Initiative / Lowy Institute for International Policy. // <https://www.lowyinstitute.org/publications/understanding-belt-and-road-initiative>
7. Hurley J., Morris S., Portelance G. (2018) Examining the Debt Implications of the Belt and Road Initiative from a Policy Perspective // CGD Policy
8. Sjuj H. (2015) Kazakhstan: Zhemchuzhina Novogo Shelkovogo puti. [Kazakhstan: The Pearl of the New Silk Road] – Gonkong: Gorodskoj universitet Gonkonga. -240 s.

9. Chzhao H. (2008) Teoreticheskie i prakticheskie osnovy kitajskoj diplomatii v Central'noj Azii [Theoretical and practical foundations of Chinese diplomacy in Central Asia] // Kazakhstan v global'nyh processah. – №3. – S.46-59. [in russ.]
10. Huang Y (2016). "Understanding China's Belt & Road Initiative: Motivation, framework and assessment," China Economic Review, Elsevier, vol. 40, p. 314-321.
11. Mahammaduly, S. (2022). Geopoliticheskie i jekonomicheskie interesy SShA i KNR v Central'noj Azii. [The geopolitical and economic interests of the United States and China in Central Asia] Central Asia's Affairs, 2(86). <https://doi.org/10.52536/2788-5860.2022-2.05> [in russ.]
12. Ilimkozha A.E., Raev D.S. (2023). Analiz roli i interesov Kitaja v Central'noj Azii. [Analysis of the role and interests of China in Central Asia.] Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 53(3). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.53.3.014> [in russ.]
13. Bajzakova K.I, Orakbaeva U.M., Usen M.A. (2023). Politika Kitaja v Central'noj Azii. Izvestija [China's policy in Central Asia] Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 53(3). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.53.3.011>; [in russ.]
14. Ashat G., & Kuantaj A.K. (2022). Interesy Kitaja i Kazahstana v regional'nom jekonomicheskom sotrudnichestve [The interests of China and Kazakhstan in regional economic cooperation]. Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 47(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2022.47.1.002> [in russ.]
15. Zhakaj A.K, Uranhaeva G.T, Serikkalieva A.E. (2023). Jenergeticheskij shelkovyj put': perspektivy razvitija neftegazovogo sotrudnichestva Kitajskoj Narodnoj Respublikoj i Respubliki Kazahstan [The Energy Silk Road: prospects for the development of oil and gas cooperation between the People's Republic of China and the Republic of Kazakhstan] Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 52(2). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.52.2.010> [in russ.]
16. Ermekbaev A, Ni M. (2022). Issledovanie razvitija logisticheskoy otrasli Kazahstana v ramkah proekta «Odin pojas, odin put'» [A study of the development of the logistics industry in Kazakhstan within the framework of the "One Belt, One Road" project]. Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 47(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2022.47.1.005> [in russ.]
17. Ustemirova A.O. (2023). Kul'turno-gumanitarnye aspekty i napravlenija proekta "Odin pojas, odin put'" [Cultural and humanitarian aspects and directions of the "One Belt, One Road" project]. Izvestija. Serija: Mezhdunarodnye otnoshenija i Regionovedenie, 51(1). <https://doi.org/10.48371/ISMO.2023.51.1.003> [in russ.]
18. Krupjanko M., Areshidze L. (2003) Novaja rasstanovka sil v Vostochnoj Azii: znachenie dlja interesov bezopasnosti Rossii [The new alignment of forces in East Asia: significance for Russia's security interests] // Vostok. – № 6. - S.25-32. [in russ.]
19. Coldstein A. (2001) The Diplomatic Face of China s Crand Strategy A Rising Powers Emerging Choice. The China Quarterly, No. 168. - P.835-864.
20. Rithmire M.E. (2013) China's "New Regionalism": Subnational Analysis in Chinese Political Economy. Cambridge: World Politics. – 41 c.
21. Lomanov A. (2005) Chzhungo hjepin czjujeci [Peaceful Rise of China] // <https://globalaffairs.ru/articles/chzhungo-hepin-czzyueczi-mirnoe-vozvyszenie-kitaya/> [in chin.]
22. Hongying Wang. (2003) National Image-building and Chinese Foreign Policy // China: An International Journal. – p. 46-72.
23. Cuj C. Pjat' principov mirnogo sosushhestvovaniya sohranjajut aktual'nost' v XXI veke [The five principles of peaceful coexistence remain relevant in the 21st century] // <https://www.belta.by/interview/view/pjat-printsipov-mirnogo-sosuschestvovaniya-sohranjajut-aktualnost-v-xxi-veke-4127> [in russ.]
24. Haass R.N. (2009) Bringing China into the fold // Newsweek. Dec. 2008 – p. 14–15.

25. Kozhirova S. (2018) Jevoljucija vneshnej politiki sovremennogo Kitaja: preemstvennost' i novacija [Evolution of the foreign policy of modern China: continuity and innovation]. Central'naja Azija i Kavkaz. Tom, 21. Vypusk 1. - S.7-18. [in russ.]
26. Predsedatel' KNR predlozhit novuju model' mezhdunarodnyh otnoshenij [The Chinese President proposed a new model of international relations] // [electronic resource] http://russian.news.cn/2015-09/29/c_134671129.htm [in russ.]
27. Kuz'mina E. E. (2010) Predystorija Velikogo shelkovogo puti: Dialog kul'tur Evropa-Azija [The prehistory of the Great Silk Road: The Dialogue of cultures Europe-Asia]. M.: KomKniga. - 240 s.
28. Cin' Ju., Lo V., Chzhou G. (2017) Odin pojas i odin put' [One Belt, One road] Kommentarii. Chzhjeczjan: Izdatel'stvo Chzhjeczjanskogo universiteta. – 330 s. [in russ.]
29. Na poroge novogo «zolotogo 30-letija». Beseda s Chrezvychajnym i Polnomochnym Poslom KNR v RK Chzhan Sjao [On the threshold of a new "golden 30th anniversary"] // [electronic resource] <https://www.kp.kz/daily/27452.5/4705532/> [in russ.]
30. Shi Ming. Wei qiye jingwai touzi «baojiahuhang» [Assistance to enterprises investing abroad]. // [electronic resource] <http://www.intrade.com/Article/jmwto/200808/5034.html> [in chin.]

¹Кожирова С.Б. ²Нечаева Е.Л. ³Шукыжанова А.Н.

¹Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: sbako@yandex.kz

²Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
E-mail: elenech@inbox.ru

³КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан
E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

ГЕОЭКОНОМИЧЕСКИЕ ИНТЕРЕСЫ В КАЗАХСТАНСКО-КИТАЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация. Китай является одной из наиболее устойчивых и динамично развивающихся экономик в современном мире, при этом он также является крупнейшим соседом Казахстана и других государств Центральной Азии. В этом контексте характер, основные векторы и динамика взаимодействия Казахстана с Китаем, особенно в рамках инициатив Китая на международной арене, приобретают ключевое значение для обеспечения региональной безопасности и социально-экономического развития региона. В статье содержится анализ ключевых аспектов стратегического партнёрства между двумя странами.

Исследование основных направлений экономического взаимодействия, оценка влияния глобальных трансформаций и перспектив развития казахстанско-китайского сотрудничества, позволяет понять, как геоэкономические факторы формируют стратегическое партнёрство между Китаем и Казахстаном, и как эти взаимосвязи влияют на общую динамику регионального и мирового развития. Полученные выводы могут служить основой для разработки рекомендаций, направленных на продвижение прагматичных интересов Казахстана в ходе сотрудничества с Китаем как в двустороннем, так и в многостороннем контексте.

Благодарность: Это исследование финансируется Министерством науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант № AP14870832 «инициатива Китая «пояс и путь» и геоэкономические интересы Казахстана»).

Ключевые слова: Китай, Казахстан, внешняя политика, геоэкономические интересы, инициатива Пояс и Путь.

¹Kozhirova S.B. ²Nechaeva E.L. ³Shukyzyhanova A.N.

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan
E-mail: sbako@yandex.kz

²L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
E-mail: elenech@inbox.ru

³Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: aiym.shukizhanova@gmail.com

GEO-ECONOMIC INTERESTS IN KAZAKHSTAN-CHINA RELATIONS

Abstract. China is one of the most stable and dynamically developing economies in the modern world, while it is also the largest neighbor of Kazakhstan and other Central Asian states. In this context, the nature, main vectors and dynamics of Kazakhstan's interaction with China, especially within the framework of China's initiatives in the international arena, are of key importance for ensuring regional security and socio-economic development of the region. The article contains an analysis of the key aspects of the strategic partnership between the two countries.

The study of the main directions of economic interaction, assessment of the impact of global transformations and prospects for the development of Kazakh-Chinese cooperation, allows us to understand how geo-economic factors shape the strategic partnership between China and Kazakhstan, and how these relationships affect the overall dynamics of regional and global development. The findings can serve as a basis for the development of recommendations aimed at promoting the pragmatic interests of Kazakhstan in the course of cooperation with China both in a bilateral and multilateral context.

Acknowledgement: This research is funded by the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP14870832 "China's Belt and Road Initiative and Kazakhstan's Geo-Economic Interests").

Keywords: China, Kazakhstan, foreign policy, geo-economic interests, Belt and Road initiative

Авторлар туралы мәлімет:

Кожирова Светлана Басиевна, саяси ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Нечаева Елена Леонидовна, саяси ғылымдарының кандидаты, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, қауымдастырылған профессор, PhD, Абылай хан атындағы ҚазХҚЖӨТУ, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Кожирова Светлана Басиевна, Доктор политических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Нечаева Елена Леонидовна, кандидат политических наук, профессор, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан.

Шукыжанова Айым Нуртасовна, ассоциированный профессор, PhD, КазУМОиМЯ имени Абылай хана, Алматы, Казахстан.

About the authors:

Kozhirova Svetlana Basievna, Doctor of Political Sciences, Professor, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Nechaeva Elena Leonidovna, Candidate of Political Sciences, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan.

Shukyzhanova Aiyem Nurtasovna, Associate Professor, PhD, Kazakh Ablai Khan University of International relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 5 ақпан 2024 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

¹Бердыгулова Г.Е. ²Ерболат Е.

^{1,2}Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹gberdygulova@mail.ru, ²erbolatelai@mail.ru

ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ АЙМАҚТЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚПЕН ЖАҒАНДАНУ ҮДЕРІСІНДЕГІ САЯСИ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨЗҚАРАС

Аңдатпа. Бұл мақаланың мақсаты – жаһандану жағдайында Орталық Азиядағы аймақтық ынтымақтастық мәселелерін талдау болып табылады. Жаһандану сөзі әдетте, аналитикалық категория бойынша емес, негізінен сипаттама болып табылады. Зерттеудің жаңалығы, бағыттары және идеялары. Осы орайда біз мақалада жаһанданудың оң және нормативтік талдауына назар аударамыз. Сонымен қатар сауда, экология, қаржы және гендерлік мәселелерге ерекше көңіл бөлінеді. Экономикалық тиімділіктің де, әлеуметтік әділеттіліктің де принциптеріне негізделген жаһандық басқару құрылымы қалаулы жағдай болып табылады; дегенмен, жаһанданудың қазіргі бұзылған процесі аймақшылдықпен немесе тіпті ұлттық протекционизммен және бәсекелестікпен аяқталуы ықтимал. Мұнда алға қойылған негіздеме негізінде көпжақты ынтымақтастық кезек күттірмейтін қажеттілік болып табылады. Орталық Азия үшін мұндай көпжақты аймақтық ынтымақтастық ерекше қиындықтар туғызады. Соған байланысты бұл мақалада сондай мәселелерді шешу үшін мүмкіндіктер қарастырылады. Мақалада факторлық талдау және синтез әдістері қолданылады. Сондай-ақ, мақалада жаһандану жағдайында саяси және экономикалық факторлардың өзара әрекеттесуінің бірегей аспектілері талданады, бұл Орталық Азия елдері үшін нақты міндеттер мен мүмкіндіктерді анықтауға мүмкіндік береді.

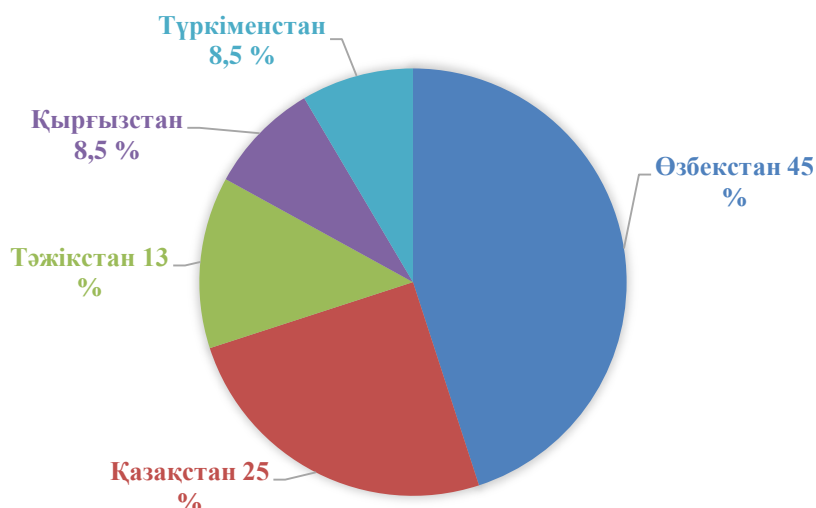
Кілт сөздер: Орталық Азия, жаһандану, саясат, әлеуметтік экономика, экономика, ынтымақтастық.

Кіріспе

Бүгінгі таңда Орталық Азияның өңірлік ынтымақтастығының тарихы әдеттегіден гөрі алға жылжуда. 1993 жылы бес посткеңестік мемлекеттің басшылары аймақты кеңестік «Орта Азия» термині емес, «Орталық Азия» деп қайта анықтап, Қазақстан оның ажырамас бөлігі екенін растады. Оның үстіне, одан кейінгі жиырма жыл ішінде Орталық Азия мемлекеттері ұлы державалардың қарсылығына қарамастан Орталық Азияны ядролық қарудан азат аймақ ретінде құруға қол жеткізді. Орталық Азиялық аймақшылдық ешқашан дамымаған деген түсінік жалған: 1990 жылдардың ортасында Ташкент пен Астана арасындағы жаңа серіктестік Қырғызстан мен Тәжікстанды қамту үшін кеңейтілді. Бұл кейінірек Орталық Азия ынтымақтастық ұйымы (ОАО) деп өзгертілген Орталық Азия Одағының құрылуына әкелді. Бірақ 2000 жылдардың басында аймақтағы геосаяси бәсекелестіктің үдеуі біршама мәселелерге әкеліп соқты. Мәселен Мәскеу бастаған Орталық Азия ынтымақтастығы мен Еуразиялық интеграция арасындағы шиеленістер. 2005 жылы Владимир Путин ОАО-ға қосылуды өтініп, кейіннен оны Еуразия кеңістігіндегі интеграциялық құрылымдарға біріктіруді жобалағанда, бұл Орталық Азия ынтымақтастығын іс жүзінде тоқтатты. Орталық Азия мемлекеттері бұл байланыстарды жаңғыртуға ұмтылғандықтан, оларды барлық аймақтық мемлекеттер үшін шешуші болып қалатын Ресей мен Қытай сияқты державалармен қарым-қатынастан оқшаулау басты міндет боғанын көрсетті. Осы орайда көптеген саяси адамдар Орталық Азия туралы өз ойларын айта бастады оның ішінде мына бір мәліметтерге басты назар аударуға да болады [1].

«Орталық Азия аймақтағы даму тенденциясына әсер етуге тырысатын ірі геосаяси ойыншылардың мүдделерінің тоғысында. «Орталық Азия бестігі» өз мүдделерін есепке алу үшін кез келген сыртқы актерлерге қарсы тұру үшін пәрменді қадамдар әзірлеуі қажет», – деп аналитика мектебінің түлегі Фазлиддин Джамалов өз еңбектерінде арнайы қарастырған болатын [2].

Қазіргі уақытта интеграциялық топтардың артықшылықтарын асыра бағалау мүмкін емес. Әлемдік сауданың шамамен 40%-ы әртүрлі бірлестіктерге кіретін елдер арасында жүзеге асырылады және осы келісімдердің көпшілігі халықаралық ынтымақтастық салаларына әсер етеді, бұл экономикалардың өзара тәуелділігін көрсетеді. Елдерді біріктірудің негізгі мақсаты – өз үкіметтерінің мүдделерін жүзеге асыру, оған басқа елмен синергиясыз қол жеткізу мүмкін емес. Интеграциялық бірлестіктер әлемдік экономиканың орнықты және жанжалсыз дамуы үшін қажет [3]. Атап айтқанда, Орталық Азия аймағында оларды жүзеге асыруға бірнеше әрекет жасалған болатын. БҰҰ бағалауы бойынша қазіргі уақытта Орталық Азия халқы 78, 165 567 миллион адамды құрайды [4]. Бұл жерде бес елдің үлесін қарастырар болсақ, 1-суретте пайыздық көрсеткіштері бейнеленген (1-сурет).

1-сурет – Орталық Азия аймағындағы мемлекеттердің халық саны үлесі

Осы орайда неліктен елдер интеграциялануы керек?

Бұл жерде алғышарттардың жіктелуіне әртүрлі көзқарастар болуы мүмкін, бірақ олардың негізгілері келесі екі санатты қамтиды:

➤ Экономикалық дамудың жақындығы және интеграцияланатын елдердің ортақ мәселелері. Әдетте елдер даму деңгейіне қарай біріктіріледі, мысалы, дамушы елдермен дамушы елдер біріктіріледі;

➤ Елдердің географиялық орналасуының жақындығы. Ортақ шекара, тарихи қалыптасқан қарым-қатынастар және ұқсас мәдени құндылықтар бірлестіктерді құрудың қозғаушы күші болып табылады.

Мұндай топтар әдетте бір елдің сәтті бірігуі нәтижесінде пайда болады, содан кейін аймақтағы көршілес елдерде бірте-бірте қосылады [5].

Бұл алғышарттар Орталық Азия елдері арасындағы аймақтық әріптестіктің күн тәртібінде әрқашан басым болып отырғаныда бар. Аймақ елдеріне тән ортақ факторлардың ішінде оларды тығыз ынтымақтастыққа ынталандыратын бағыттарын бөліп көрсетуге болады:

➤ Аймақ елдерінің географиялық орналасуы және олардың барлығымен шекарасы;

- Ұлттық, мәдени, діни және әлеуметтік-экономикалық құндылықтардың ұқсастығы мен жақындығы;
- Жалпы көліктік және энергетикалық коммуникациялардың болуы;
- Аймақтағы су ресурстарын ұтымды бөлісу;
- Аймақтағы қоршаған ортаны қорғау, қауіпсіздік және тұрақты даму мәселелерінің ортақтығы [6].

Зерттеу материалдары мен әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында, бұл жерде интеграцияның тиімді құрал екендігін сонымен қатар кең аймақтық лингвистикалық топты құруға көмектесетін лингвистикалық аспект болып табылатыны қарастырылады. Мысалы, Еуропа елдері біртұтас тілдік кеңістікті қалыптастыру арқылы бірігуді ұйымдастыра алды, бірақ сонымен бірге өздерінің ұлттық тілдерін сақтап қалды. Орталық Азиядағы түркі тілдік топтарының ұқсастығы біріктіру үшін жоғарыда аталған тәсілді қолдану негізінде пайдаланылуы мүмкін.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Осы орайда мақаланың зерттеу жұмысы бойынша дүниежүзі аймағындағы көрсеткіштерге сүйене кетейік: дүниежүзілік банктің зерттеуіне сәйкес, интеграцияны біріктіру нәтижесінде тауарлар немесе қызметтер нарығының орта есеппен 10%-ға ұлғаюы орта есеппен 5%-ға инвестиция ағынына әкеледі. Аймақтық бірігудің салдары қысқа, орта және ұзақ мерзімді перспективада көрінуі мүмкін екеніне қарамастан жалпы алғанда, сауда кедергілерінің жойылуы бәсекелестіктің күрт өсуін тудыратын өңірлік тауар айналымының өсуіне әкелетінін атап өтуге болады. Оған мысал өндірістің мамандануы, транзакциялық шығындардың азаюы, табыстың өсуі және т.б. Оған дәлел – Еуропа қайта құру және даму банкінің аймақтың жалпы ішкі өнімі 2022 жылы 4,3%-ға, 2023 жылы 4,8%-ға өседі деген болжам жасаған [7]. Сонымен бірге бұл зерттеу жұмыстары Орталық Азия аймақ елдерінің ынтымақтастықтағы түрлі мәселелермен жаһандану үдерісіндегі жалпы саяси және әлеуметтік экономикалық көзқарастарға бағытталғанын көрсетеді.

Талқылау

Орталық Азияның аймақтық ынтымақтастықтың дамуына сыртқы және ішкі факторлар әсер етеді. Аймақтық дамуға кедергі келтіретін ішкі факторлардан бастайық.

➤ Ең алдымен, мемлекеттер өздерінің егемендігіне қауіп төндіреді. Мемлекеттілікті нығайту және аймақты нығайту өзара эксклюзивті процестер ретінде қарастырылады. Мемлекеттілікті нығайту ықпалды арнайы қызметтермен, құқық қорғау органдарымен және армиямен «қуатты» мемлекет құру жолымен жүреді. Бұл тұрғыда көрші елдер өздерінің қауіпсіздігіне төнетін қауіп-қатердің көзі ретінде қарастырылады, ал аймақты нығайту негізінен «күш» компонентімен толтырылады.

➤ Орталық Азия елдерінде мемлекеттік басқарудың жоғары орталықтандырылуы. Демократияландыру мен аймақшылдық бір-бірін анықтайтын процестер және олар бір-біріне тікелей тәуелді: мемлекетшілік демократияландыру және басқаруды орталықсыздандыру неғұрлым жоғары болса, соғұрлым мемлекетаралық аймақшылдықтың дамуы ықтимал. Орталықтандырылған жүйелер көбінесе ұлтшылдық саясатты жүргізуге бейім және ұлттық мүдделер деп жарияланған режимнің мүдделерін неғұрлым толық іске асыруға көмектесетін жағдайларда ғана ынтымақтастыққа дайын. Дискурс ұлтшылдыққа қарсы. «Аймақшылдық» саяси шешім қабылдаушылар арасында да, академиялық және сарапшылар қауымдастығында да үстемдік етеді, дегенмен аймақшылдық негізгі аймақтық мәселелерді шешуде аймақтың ұлттық мемлекеттерінің ұстанымдары мен мүмкіндіктерін нығайту құралы бола алады.

➤ Аймақтық сәйкестілік пен регионализм ұғымдарының шатасуының болуы. Регионализм деп берілген ұлттықтан жоғары құрылымдардың болуы түсініледі. Бұл тәсіл мемлекеттік егемендіктің жоғалуының бір жолы деп қарастырады. Аймақтық интеграция КСРО құрамындағы тәжірибемен байланысты, сондықтан ОА елдерінде ұлттықтан жоғары органдарға кез-келген өкілеттіктерді беруден бас тартуды жөн деп санайды.

➤ Мемлекеттердің ресурстық әлеуетінің айырмашылығы. Аймақ елдері арасындағы табиғи ресурстардың біркелкі бөлінбеуі КСРО ыдырағаннан кейінгі Орталық Азия елдерінің экономикалық және саяси дамуын негізінен айқындады. Іс жүзінде барлық қазбалы отын қоры Қазақстанда, Өзбекстанда және Түркіменстанда шоғырланған. Сонымен қатар, аймақтағы су ресурстарының 90 пайызы Қырғызстан мен Тәжікстаннан келеді.

➤ Саяси мәдениеттердегі, экономикалық даму стратегиялары мен геосаяси интеграциядағы айырмашылықтар – Орталық Азияда бұл жағынан ұқсас елдер жоқ. Бұл бағытта, Қырғызстан «жылдам» саяси және экономикалық реформалар жолын таңдады, ал Қазақстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстан қалыптасқан саяси режимді сақтай отырып, экономикалық реформаларға сүйеніп отыр. Дегенмен, Қазақстан, Тәжікстан, Түркіменстан және Өзбекстанның экономикалық даму стратегиялары мүлде бөлек. Саяси жүйелердің кейінгі дамуы да әртүрлі.

➤ Аймақтық үстемдік үшін бәсеке. Бұл текетірес күні бүгінге дейін жалғасуда. Қазақстан мен Өзбекстан президенттерінің көзқарастарындағы және соның салдарынан мемлекет дамуының үлгілері мен стратегияларының бағыттарының, сондай-ақ аймаққа арналған жобалардағы айырмашылықтар («Тұраншылдық» Ислам Каримов және Нұрсұлтан Назарбаев «Еуразияшылдық»). Н. Назарбаев аймақтық саяси диалогты орнатуға айтарлықтай кедергі келтірді.

➤ Сондай-ақ, өңір мемлекеттері сыбайлас жемқорлық деңгейін өлшейтін көптеген индекстер бойынша жетекші орындарды иеленетінін атап өткен жөн. Сыбайлас жемқорлықтың жоғары деңгейі әр елдегі бәсекелестік ортаның шектеулеріне және мемлекетаралық транзакциялардың ашықтығына байланысты аймақтық ынтымақтастықты шектейді [8].

Жоғары да айтылғандай аймақтық дамуға кедергі келтіретін ішкі факторлардың бірі бұл қазіргі уақытта өзекті мәселеге айналып отырған су мәселесі. Нақтылай кетер болсақ Орталық Азия мемлекеттерінің су қорының азаюы. Қазіргі таңда Орталық Азиядағы елдердің су мәселесі төңірегінде өзіндік мүдделері мен талаптары қалыптасқан. Бұл жағдай мемлекеттер арасындағы шекаралық тұрақтылықты бұзылып, достық қарым-қатынасқа сызат түсуіде мүмкін болып отыр.

Орталық Азия елдерінің дамуының маңызды факторларының бірі – олардың сумен қамтамасыз етілуі. Алайда аймақтық сулардың негізгі көздері Қырғызстан мен Тәжікстаннан бастау алады оған қоса Өзбекстан, Қазақстан және Түрікменстан арқылы өтіп, Арал теңізіне құяды. Орталық Азияның су ресурстары іс жүзінде таусылды: қазіргі уақытта аймақтағы шамамен 170-180 текше метр су ресурстарының 90%-дан астамы пайдаланылуда. Нәтижесінде, Тәжікстан сияқты су ресурстарына бай мемлекеттерді қоса алғанда, өңір халқының 40%-дан астамы орталықтандырылған су жүйесіне қол жеткізе алмай отыр. Осыған байланысты қазіргі кезде орын алып отырған алауыздықтар мен Орталық Азия республикалары арасында аймақтық су ресурстарын бөлісу мәселелері бойынша келіспеушіліктер пайда болды және осы су мәселесі бойынша біршама ғалымдарда өз пікірлерін білдірген.

Қырғыз Республикасының Ұлттық ғылым академиясының М.М. Адышева атындағы Геология институтындағы география ғылымдарының кандидаты, Усубалиев Рыскул Абдыжакыповичтің пікірінше: «Судың кесірінен қақтығыстар орын алады. Бұл басты проблемалардың бірі. Біз болашақта келіспеушіліктер болмас үшін бірге ойланып, шешім

қабылдауымыз керек. Өйткені басқа елдер туралы айтпағанда, судың жетіспеушілігі қазір Қырғызстанның ішкі аймақтары мен ауылдары арасындағы жанжалдарға әкелуде», - дейді. Ал Қазақстан аумағында қандай мәселелер бар оған да көз жүгіртейік.

Қазақстанның географиялық ерекшелігінде – еліміздің аумағында сегіз су қоймасы бар оның жетеуі трансшекаралық – біз көрші елдерімізге өте тәуелдіміз деуге болады. Соңғы жылдары көрші мемлекеттер өздерінің шаруашылық жұмыстарын жүргізуде, климаты да өзгеріп жатыр, тіпті өздерінде судың жетіспеушілік мәселелері туындапта отыр, ал енді болашақта еліміздің болашақта қандай су қоры болатынын да болжау қиын[9].

Осы айтылған мәліметтерге қарай отырып Орталық Азиядағы су мәселесінен кейін қандай қауіп-қатерлер төнуі мүмкін:

1. Су тапшылығының артуы;
2. Жер үсті және жер асты суларының ластануы;
3. Су шығынының артуы;
4. Халықтың сапалы ауыз сумен қамтамасыз етілмеуі;
5. Мемлекетаралық келіспеушіліктер.

Сонымен қатар, халық санының жылдан-жылға өсуі және экономиканың дамуы салдарынан су ресурстарына төнер қауіп одан сайын артуы мүмкін[10].

Мінекей Орталық Азия аймағындағы ішкі факторлардың дамуындағы мәселелерге көз жүгірттік және оның қаншалық маңызды екенінде және одан төнертін қауіптіңде оңай емес екенін білдік. Ал енді аймақтық қатынастардың дамуына сыртқы факторларының әсері қандай және өзекті мәселелер туындауда ма соған назар аударайық.

Зерттеу нәтижелері

Аймақтық қатынастардың дамуына ішкі факторлармен қатар сыртқы факторлар да елеулі әсер етеді. Атап айтқанда, Орталық Азия аймағындағы ынтымақтастық су, энергетика және шекара проблемаларына байланысты қиындықтар бар. Сарапшылардың көпшілігі Орталық Азия елдерінің осы саладағы өзара іс-қимылын мәжбүрлі түрдегі қолдаудың әсері ретінде сипаттайды. Аймақ елдері арасындағы 150 түрлі келісімдер болған, және елдер арасындағы дау-дамайлар мен елдердің ынтымақтастықтан бас тартудың себептері де тереңірек саяси және тарихи деңгейде жатыр [9].

Бірақ осындай шиеленістер болғаныменде аймақ елдерінің достық қарым-қатынаста болуы 2023 жылы айтарлықтай жоғары нәтижеге жетіп отыр және Орталық Азия елдерінің қарқынды даму жолындағы да ерекше жақтарын атап өткенде жөн. Орталық Азиядағы интеграциялық үдерістердің дамуына бірқатар іргелі қолайлы жағдайлар ықпал етеді:

➤ Біріншіден, аймақ елдері арасындағы әлеуметтік-экономикалық және мәдени-гуманитарлық қарым-қатынастар сонау тереңде жатыр және әртүрлі форматтағы өзара тиімді экономикалық байланыстарды қалыптастыру үшін берік достық тамырларға ие;

➤ Екіншіден, аймақтың аймақ елдерімен де, алыс шетелдермен де сыртқы сауда айналымы үшін жоғары көліктік-транзиттік әлеуеті бар;

➤ Үшіншіден, аймақтың әлемдегі ең ірі теңіз және мұхит порттарына тікелей шығу мүмкіндігі жоқ, сондықтан көлік коммуникациялары Орталық Азия мемлекеттері үшін экономикалық, географиялық және стратегиялық тұрғыдан маңызды [10].

Өзбекстан Республикасының Президенті Ш.М. Мирзиёев талай рет атап өткендей, Орталық Азия аймағы пайдалы қазбаларға бай. Орталық Азияда орналасқан мұнай мен газдың, түсті металдардың, басқа да стратегиялық ресурстардың ірі кен орындары көліктік-транзиттік әлеуетті тиімді пайдаланудың маңызды факторына айналуға, Бұл тарапта басты мақсат аймаққа ірі халықаралық компаниялар мен фирмаларды тарту арқылы энергетика саласындағы белсенді ынтымақтастықты нығайту болып табылады.

Орталық Азия елдерінің интеграциясы шеңберінде капиталды және адами ресурстарды пайдалану, сондай-ақ ғылыми-техникалық прогресс нәтижелерімен өзара алмасу мүмкіндіктері әлі толық іске қосылмағанын атап өту қажет, бұл ретте ұзақ мерзімді перспективада әлемдік экономиканың өсуі мен дамуы негізінен осы факторлармен айқындалып отыр [11].

Осы мақала барысында жасалған зерттеу жұмысында бірқатар қиындықтар анықталды. Орталық Азия елдері шеңберінде интеграциялық процестерді кеңейту және тереңдету әлемдік ауқымдағы бірқатар жаһандық сын-қатерлермен қатар жүретін болады. Олардың ішіндегі ең маңыздылары біздің ойымызша келесілер болады:

- дәстүрлі отын-энергетикалық ресурстар қорларының азаюына байланысты баламалы энергия көздерін іздеу және энергетикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету;
- қоғамның әлеуметтік-экономикалық өмірі мен қызметінің барлық салаларына «жасыл технологияларды» кеңінен енгізу бойынша әлемдік талаптарды қатаңдату және осыған байланысты көмірсутек шикізатын пайдалануды шектеу;
- қосылған құнды құрудың жаһандық тізбегін трансформациялауға бағытталған ұлттық экономикалардың экономикалық дамуының қолданыстағы модельдерін қайта қарау;
- нано-био-және гендік технологияларды қолдана отырып, жаһандық өндірістегі түбегейлі өзгерістер және соған байланысты жаһандық экономиканың одан әрі дамуын алдын ала айқындайтын қоғамдағы жаңа технологиялық құрылым [12].

Қорытынды

Қорытындылай келе Орталық Азия сауда, инвестиция, бизнес, ғылым және инновациялардағы жаңа экономикалық мүмкіндіктер кеңістігіне айналуға. Дегенмен, мұнымен көптеген мәселеміз шешілмейді, бірақ Орталық Азия елдерінің қарыштап дамуы үшін экономикалық әлеуетімізді толық іске асыруымыз керек. Орталық Азия жаһандық Солтүстік пен Оңтүстікті, Батыс пен Шығысты байланыстыратын жол торабында орналасқан. Бұл кең перспективалар ашатын маңызды артықшылығымыз екені белгілі. Қазіргі кезеңде Транскаспий халықаралық көлік бағыты ерекше рөл атқарады. Ал оны ары қарай дамыта алсақ бұл дәліз бойынша көлік көлемін бес есеге арттыруға болады.

Ал осы даму жолында әлемдік экономиканың жоғарыда көрсетілген жаһандық сын-қатерлерін ескере отырып, Орталық Азия өңіріндегі интеграциялық процестерді одан әрі тереңдету экономикалық қатынастарды жаңа форматта құруға көмектеседі, өңірдің барлық елдерінің Еуразиялық экономикалық одаққа табысты кіруін жеделдетеді, сондай-ақ ұзақ мерзімді перспективада өңір елдерінің экономикалық даму векторын айқындайды.

Әдебиет:

1. Проект постановления президента республики Узбекистан Ш.М. Мирзиёева «Концепция комплексного социально-экономического развития Республики Узбекистан до 2030 года». Ташкент, 2019.
2. OECD. Sustainable infrastructure for low-carbon development in Central Asia and the Caucasus: Hotspot analysis and needs assessment. – Green Finance and Investment. Paris: OECD Publishing, 2019. 271 p.
3. Karthe D., Chalov S., Borchardt D. Water resources and their management in central Asia in the early twenty first century: status, challenges and future prospects // Environmental Earth Sciences. 2015. № 73(2). P. 487–499.
4. PopulationPyramid.net. Пирамида численности населения мира с 1950 до 2100 года. <https://www.populationpyramid.net/ru/центральная-азия/>
5. Radovanović M., Filipović S., Andrejević Panić A. Sustainable energy transition in Central Asia: status and challenges // Energy, Sustainability and Society. 2021. № 11(1).

6. Arteaga F. Energy Security in Central Asia: Infrastructure and Risk (ARI) [Electronic resource] // Elcano Royal Institute [website]. March 19, 2010. URL: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/energy-security-in-central-asia-infrastructure-and-risk-ari/> (Accessed: 30.08.2022).

7. Baiyzbekov E. How harmful is the air in Central Asia — explained on the graphs [Electronic resource] // Central Asian Bureau for Analytical Reporting [website]. January 15, 2020. URL: <https://cabar.asia/en/how-harmful-is-the-air-in-central-asia-explained-on-the-graphs> (Accessed: 30.08.2022).

8. Junussova M. Cities and local governments in Central Asia: Administrative, fiscal, and political battles. Routledge, 2020. 146 p.

9. Гарбузарова Е.Г. Центральная Азия в современных мирополитических процессах. Киргизско-Российский славянский университет, Бишкек, 2020.

10. Жуков С.В. Центральная Азия и Китай: экономическое взаимодействие в условиях глобализации. М.: Инст-т миров. эк-ки и междунар.отн-й РАН, 2009.

11. Жуков С.В., Резникова О.Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира. М.: Москов. обществ. научн. Фонд, 2001.

12. Нурланова Н., Расулев А. Центральная Азия: новые возможности и новые риски для устойчивого развития национальных экономик. Ташкент: Ташкент. гос. экон. ун-т, 2018.

References:

1. Projekt postanovleniya prezidenta respubliky Uzbekistan Sh.M. Mirziyoeva «Kontseptsiya kompleksnogo sotsialno-ekonomicheskogo razvitiya Respubliki Uzbekistan do 2030 goda» [Draft resolution of the President of the Republic of Uzbekistan Sh.M. Mirziyoyev “Concept of comprehensive socio-economic development of the Republic of Uzbekistan until 2030.”]. Tashkent, 2019. [in russ.]

2. OECD. Sustainable infrastructure for low-carbon development in Central Asia and the Caucasus: Hotspot analysis and needs assessment. – Green Finance and Investment. Paris: OECD Publishing, 2019. 271 p.

3. Karthe D., Chalov S., Borchardt D. Water resources and their management in central Asia in the early twenty first century: status, challenges and future prospects // Environmental Earth Sciences. 2015. № 73(2). P. 487–499.

4. PopulationPyramid.net. Piramida chislenosti naseleniya mira s 1950 do 2100 goda. [World population pyramid from 1950 to 2100.]. <https://www.populationpyramid.net/ru/tsentralnaya-aziya/>

5. Radovanović M., Filipović S., Andrejević Panić A. Sustainable energy transition in Central Asia: status and challenges // Energy, Sustainability and Society. 2021. № 11(1).

6. Arteaga F. Energy Security in Central Asia: Infrastructure and Risk (ARI) [Electronic resource] // Elcano Royal Institute [website]. March 19, 2010. URL: <https://www.realinstitutoelcano.org/en/analyses/energy-security-in-central-asia-infrastructure-and-risk-ari/> (Accessed: 30.08.2022).

7. Baiyzbekov E. How harmful is the air in Central Asia — explained on the graphs [Electronic resource] // Central Asian Bureau for Analytical Reporting [website]. January 15, 2020. URL: <https://cabar.asia/en/how-harmful-is-the-air-in-central-asia-explained-on-the-graphs> (Accessed: 30.08.2022).

8. Junussova M. Cities and local governments in Central Asia: Administrative, fiscal, and political battles. Routledge, 2020. 146 p.

9. Garbuzarova Ye.G. Tsentralnaya Aziya v sovremennykh miropoliticheskikh protsessakh [Central Asia in modern world political processes.]. Bishkek: Kirgizsko-Rossysky slavyansky universitet, 2020. [in russ.]

10. Zhukov S.V. Tsentralnaya Aziya i Kitay: ekonomicheskoye vzaimodeystviye v usloviyakh globalizatsii [Central Asia and China: economic interaction in the context of globalization]. M.: Inst-t mirov. ek-ki i mezhdunar.otn-y RAN, 2009. [in russ.]

11. Zhukov S.V., Reznikova O.B. Tsentralnaya Aziya v sotsialno-ekonomicheskikh strukturakh sovremennogo mira [Central Asia in the socio-economic structures of the modern world]. M.: Moskov. obshchestv. nauchn. Fond, 2001. [in russ.]

12. Nurlanova N., Rasulev A. Tsentralnaya Aziya: novye vozmozhnosti i novye riski dlya ustoychivogo razvitiya natsionalnykh ekonomik [Central Asia: new opportunities and new risks for sustainable development of national economies]. Tashkent: Tashkent. gos. ekon. un-t, 2018. [in russ.]

¹Бердыгулова Г.Е. ²Ерболат Е.

^{1,2}Казахский национальный педагогический университет имени Абая,
Алматы, Казахстан

E-mail:¹gberdygulova@mail.ru, ²erbolatelai@mail.ru

ПОЛИТИЧЕСКИЕ И СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ РЕГИОНАЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА И ГЛОБАЛИЗАЦИИ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Аннотация. В данной статье анализируются проблемы регионального сотрудничества в Центральной Азии. Целью данной статьи является анализ проблем регионального сотрудничества в Центральной Азии в условиях глобализации. Слово глобализация-это, как правило, характеристика, а не аналитическая категория. Новизна, направления и идеи исследования. В этой связи в статье мы сосредоточимся на позитивном и нормативном анализе глобализации. Особое внимание уделяется торговле, экологии, финансам и гендерным вопросам. Предпочтительной ситуацией является глобальная структура управления, основанная на принципах как экономической эффективности, так и социальной справедливости; однако нынешний нарушенный процесс глобализации, скорее всего, закончится регионализмом или даже национальным протекционизмом и конкуренцией. Многостороннее сотрудничество на основе выдвинутого здесь обоснования является неотложной необходимостью. Для Центральной Азии такое многостороннее региональное сотрудничество создает особые трудности. В связи с этим в этой статье рассматриваются возможности для решения таких проблем. В статье используются методы факторного анализа и синтеза. Также в статье анализируются уникальные аспекты взаимодействия политических и экономических факторов в условиях глобализации, что позволяет определить конкретные задачи и возможности для стран Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, глобализация, политика, социальная экономика, экономика, сотрудничество.

¹Berdygulova G.E. ²Erbolat E.

Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

E-mail:¹gberdygulova@mail.ru, ²erbolatelai@mail.ru

POLITICAL AND SOCIO-ECONOMIC VIEWS IN THE PROCESS OF REGIONAL COOPERATION AND GLOBALIZATION IN CENTRAL ASIA

Abstract. The purpose of this article is to analyze the problems of regional cooperation in Central Asia under the conditions of globalization. The word globalization is usually a characteristic rather than an analytical category. Novelty, directions and ideas of the research. In this regard, the article focuses on positive and normative analysis of globalization. Special attention is paid to trade, environment, finance and gender issues. The preferred situation is a global governance structure based on principles of both economic efficiency and social justice; however, the current disrupted globalization process is likely to end in regionalism or even national protectionism and competition. Multilateral cooperation based on the rationale advanced here is an urgent necessity. For Central Asia, such multilateral regional cooperation poses particular challenges. This article therefore explores possibilities for addressing such challenges. The article uses factor analysis and synthesis methods. The article also analyzes the unique aspects of the interaction of political and economic factors in the context of globalization to identify specific challenges and opportunities for the countries of Central Asia.

Keywords: Central Asia, globalization, politics, social economy, economics, cooperation.

Авторлар туралы мәлімет:

Бердыгулова Гүлмира Ертисқызы, география ғылымдарының кандидаты, доцент, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Ерболат Елай, география мамандығы бойынша 2 курс магистранты, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Бердыгулова Гульмира Ертисовна, кандидат географических наук, доцент, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Ерболат Елай, магистрант 2 курса по специальности география, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Казахстан.

Information about the authors:

Berdygulova Gulmira Ertisovna, Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Erbolat Elay, 2nd year master's degree in geography, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

*Келін түсті 23ақпан 2024 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

IRSTI 17.09.91

[https://doi.org/ 10.63051/kos.2024.2.68](https://doi.org/10.63051/kos.2024.2.68)

Sylam D.

College of Liberal Arts in Shanghai University, Shanghai, China

E-mail: dsylam.shanghai@hotmail.com

STUDY ON THE EVOLUTION OF CHINESE REMINISCENCE POETRY IN ANCIENT AND MODERN TIMES

Abstract. As a literary creation method, reminiscence is often encountered in Chinese and foreign literary works. In the West, there is the theory of "poetic reminiscence", however, the theoretical construction of Chinese reminiscence poetics has not been formed yet. The reason is that the current academic world does not treat reminiscence poetry as a type of poetry. As a matter of fact, Chinese recall poetry has always existed, and it has been spbud since the time of "The Book of Songs". However, it was not until the Two Jin Dynasties that really formed the poems with the theme of reminiscence. In the Tang and Song dynasties, it was further expanded, which was reflected in the breakthrough of the reminiscence mode of the past and present, and appearance of the emergence of poems with whole reminiscence, at the same time, the suppoter of it expand itself from the poet to the "Ci."In the modern period of Ming and Qing Dynasties, the emotional expression of reminiscence poetry has changed from sadness to broadness, which has continued to the present and contemporary times, only the traditional contrast mode of past and present has been replaced by narrative reminiscence. Based on the evolution of Chinese reminiscence poetry and the theory of western reminiscence poetics, it can be seen that the reminiscence poetry starts from a real thing we have seen, which gives rise to the reminiscence, then the poet expresses emotions in the traditional mode of past and present, joy and sorrow. Besides, there are also reminiscences of the whole content, mainly with image and narrative recall.

Keywords: Chinese Reminiscence Poetry; Evolution in Ancient and Modern Times; Past and Present; Joy and sorrow.

Introduction

"Reminiscence" is a common subject in Chinese and other countries' literature. There is a relatively systematic theory about reminiscence literature in Western countries, as in China, using of reminiscence is a method of creation or a lyrical way, without a theoretical summary of it. Therefore, in chinese academic world, there are often the study of chinese litterature with the use of western reminiscence theory, and also the study of chinese ancient poetry and modern and contemporary novel. However, the evolution of Chinese reminiscence poem in ancient and modern times, has no systematic document arrangement, which is exactly the fondation of summary in aesthetics theory of Chinese reminiscence literature.

Materials and research methods

Article uses materials from ancient and modern Chinese poetry collections, literary works, historical documents, and critical analyses.

For a study on the evolution of Chinese reminiscence poetry, following research methods were used:

1. Literature Review: A comprehensive review of scholarly articles, books, and related literature on the topic to provide a theoretical framework and contextual understanding.
2. Textual Analysis: In-depth examination of selected poems, focusing on themes, language, structure, imagery, and historical context.
3. Comparative Analysis: Comparison of ancient and modern Chinese reminiscence poetry,

highlighting similarities, differences, and changes over time.

4. Historical Research: Investigation of historical events, cultural shifts, and societal influences that may have impacted the evolution of Chinese reminiscence poetry.

Analysis

1. The conception and the category of the reminiscence poetry

There are ancient memorizing poetry/historical poetry/mourning poetry for the death, which are famous and common in Chinese traditional poem theme and which put the reminiscence as an important psychological process in the literary creation. So could these all be seen as the reminiscence poetry? Does the reminiscence exist as a type of poetry? The theorist of philosophy/aesthetics and psychology in Western country have described the "reminiscence", which means "the reminiscence" itself has a conception. In many theoretical interpretation, the most relevant expression of poetic study is the one of the opinion of Heidegger:

Reminiscing, this charming girl of heaven and earth, the bride of Zeus, became the mother of nine Muses after Nine Nights. Drama, music, dance, poetry are all conceived by the goddess of reminiscence. Obviously, this is by no means the psychologically proven ability to hold the past firmly in the surface. Reminiscence is to look back and to think about things that have been thought about. But as the mother of the muse, "reminiscence" is not just thinking about anything that can be thought, but the aggregation of thinking of that which everywhere demands first thinking.....

So, is the Chinese epic of historical nostalgia a poetry of reminiscence according to Heidegger's theory? The analysis is as followed: what evokes the nostalgia of history is precisely "what is present and what is already present". But this is only a common method used in literary creation named synecdoche, that is, from parts to the whole. This part can be a monument, and then the historical whole is conceived from the monument. So purely from Heidegger's theory, the epic of nostalgia belongs to the reminiscence poetry. Even so, the problem is often not so simple, because there are many theories of Western reminiscence poetry, examining them with other theories leads to different conclusions.

The German Receptional Aesthete Jaus said: "Reminiscence refers to the connotation of an experience, which requires something that has already been seen, and a distance that has been experienced between the initial but lost perception and the subsequent re-recognition." If, from the point of view of accepting aesthetics, what evokes reminiscence must be "something that has already been seen", then the epic of nostalgia is naturally excluded from the scope of reminiscence poetry. Result from the thing that triggers the history of nostalgia is obviously not something that the poet has already seen, and it has exactly not been seen, it is even less likely to have "lost perception" of the thing.

In this way, is China's mourning poetry a reminiscence poetry? Zhou Mingchu said: "'Mourning the death' is not a specific term for mourning a wife, it can be used for both mourning a wife and a husband. Of course, this does not mean that we can expand infinitely and call the mourning of the dead 'mourning'. 'Mourning' should still have a specific meaning, referring to the mutual mourning between husband and wife. Therefore, only poetry (Ci) in which the husband mourns his wife or the wife mourns the husband can we call it 'mourning poems'.

There is a famous mourning poem of Su Shi: "A Dream, to the Tune of Chiangch'entse" (Ten years have we been parted: The living and the dead) and Pan Yue's mourning poem. The first part of this Ci was first written from "feel the present", "There is no place to talk about desolation in a lonely grave for thousands of miles", which also expresses the poet's feeling of loneliness at that time, which gave rise to a series of imaginations such as "Even if we meet each other, we should not know each other", especially the second part "Dreaming at night and suddenly returning to the Native", this is to write mourning in the way of remembering dreams, and it is also not a reminiscence. Therefore, the content of Chinese mourning poems is essentially imagination rather

than reminiscence. The reason for this phenomenon is that it is the loneliness at that time that arouses the poet's emotion, but we tend to mistake that the husband's dead wife or wife's dead husband give rise to the poet's memories. It is no longer a real thing, but the western poetics of reminiscence emphasizes that material objects cause memories, which is the theoretical root of the reason why mourning poems cannot be regarded as reminiscence poems.

All the poems related to reminiscence, such as remembering dreams, reminiscing about ancient times, chanting history, and mourning the death, are all excluded from the scope of reminiscence poetry. What is the theoretical connotation of reminiscence poetry itself?

Stephen Owen, a sinologist who studies classical Chinese literature, as a Western scholar, whose views are consistent with the Western view of the aesthetics of reminiscence. The first is that what gives rise to the reminiscence must be a real thing. At the same time, we should also realize that this real thing itself must have the essence of "what is present and what is already present", "the past of the already present"; Secondly, the object of this past must be the poet's "already seen things", the so-called monument, which can make people recall the past, think of its original complete scene, and at the same time is often obscured throughout the poem. One of the two criteria is indispensable, thus we can determine whether a poem is a reminiscence poem. Of course, the connotation and characteristics of Chinese reminiscence poetry are naturally not summarized by the above two articles, which requires us to summarize the aesthetic connotation of Chinese reminiscence poetry from its ancient and modern evolution.

2. Overview of the development of reminiscence poetry in ancient times

2.1 Pre-Qin, Han and Wei dynasty: the germination of reminiscence poetry

In the early stage of Chinese poetry, reminiscence was not the main artistic expression. Reminiscent verse established the two main patterns of later reminiscent poetry: the contrast of scenes from the past to the present and from the past to the present.

This contrast between the past and the present, and between happiness and sorrow, should be the genetic basis for the creation of Chinese memoir poetry, and its origin should be from the Book of Songs. But from the pre-Qin dynasty to the two Han dynasties, the reminiscence poem was not formed. None of the Feng Ya Song in the "Book of Songs" is dedicated to writing memories, the two Han Lefu poems reflect real life, and the Han Dynasty literati five-word poems express the sorrow of no-achievement in life. This is precisely where Western Sinologists criticize Chinese memoir literature, as Spethen Owen says: "Perhaps the most common, yet most tedious, practice is to use the past as a 'reference' for today. The great historian Sima Qian of the Han Dynasty was adept at this ..... is nothing more than utilitarianism in the guise of history: the so-called past is merely a pile of examples, collected together so that the reader can draw inspiration from them and figure out what is most beneficial to do today." Obviously, this kind of reminiscence does not continue the tradition of "the past is my past", mainly because it does not have an aesthetic aftertaste and is not literary enough.

2.2 Two Jins: The formation of reminiscence poetry

The formative period of Chinese reminiscence poetry was Two Jin Dynasty, because poetry with the theme of reminiscence appeared at this time, such as "cherish and remember you" written by the famous writer Fu Xuan (217-278) of the western Jin Dynasty:

I cherish the time we spend together and not be apart, and now you and I are broke totally like the rain and cloud disappear. In the past, you and I were at peace and know each other, and now you and I are like the fallen leaves. In the past, you and I have no debt in the money, and now you and I are like the extinct star and the light far gone.

It's so obvious that this poetry use the sentence like "I used to be" in "CaiWei" from the tone of the poem to the content mode. But the main purpose of this poem is to recall, and tell the sorrow of abandoned women in a representative style. This kind of poetry with the theme of memory

appeared more often in the Two Jin Dynasties, and the famous one "Miscellaneous Poems" No. 5 by Tao Yuanming (365-427) is Eastern Jin Dynasty:

2.3 Tang and Song dynasty: The Expansion of Reminiscence Poetry

The decline of the Tang Dynasty from its heyday made poets who experienced the An-Shi Rebellion particularly nostalgic for the scenes of the flourishing Tang Dynasty. The prosperous city of Chang'an, despite the war, still existed, and in a sense became a souvenir of the High Tang dynasty. It triggered the collective memories of the Tang Dynasty at that time, so "memory" became the main content of poetry creation in this period. This new paradigm of reminiscence was not created by Li Bai, who began to recall throughout in "Liuyelang Presents Xin Judge" in the first year of Tangsu Zongqianyuan (758), that is, the third year of the Anshi Rebellion, the poem reads, "In the old days, in Chang'an, when I was drunk with flowers and willows, five lords and seven noblemen drank together. I was in Chang'an, drunk with flowers and willows. I was a young man, and the golden whip was on my horse. The essays were dedicated to the Palace of the Qilin, and the songs and dances were left in the tortoiseshell banquet." The poet recalls his life in Chang'an, but he does not write about his current life in exile in Yelang, so he does not compare the past with the present. Like what Jauss says: "Aesthetic activity creates in memory the ultimate goal aimed at bringing the imperfect world to perfection and eternity."

One of the pioneering aspects of Tang Dynasty memoir poetry is the expansion of literary style. With the rise of the lyric genre in the Middle Tang Dynasty, the theme of expressing memories was also extended to the lyric genre. Bai Juyi's "Remembering Jiangnan": "Jiangnan is good, and the scenery is old. The sun rises over the river and the flowers are red as fire; the water in spring is as green as blue. How can I not remember Jiangnan?" "Remembering Jiangnan, I remember Hangzhou the most. Looking for laurels in the moon in the mountain temple, watching the tide on the pillow in the county pavilion. When will I revisit?" This is like the "reminiscence of Chang'an" in the lyric, which is also reminiscent throughout, without the contrast between the past and the present, recalling a perfect Jiangnan. However, in the late Tang and Five Dynasties, when the five-generation Ci has matured, the contrast between the past and the present reappeared in the lyric style, the most representative one being Li Yu's "Yu Beauty - When will the spring flowers and autumn moon come to an end? "Among them, "the carved fence jade masonry is still there, but red paint has changed", and the "carved fence jade masonry" recalled the motherland, but time has passed, and now it is a matter of things and people, and the lament is overflowing.

Mr. Tang Guizhang, in his "On the Composition of Words," summarized the ancient style of composing two-piece words, the fourth of which is "the upper piece is about the past and the lower piece is about the present" (China Journal, No. 1, January 1943), the upper piece is about memory, and the lower piece is about the contrast between the past and the present, which is the traditional mode of composing memory poems and is continued in the word style.

2.4 Modern Ming and Qing dynasties: emotional transformations in reminiscence poetry

Recall poetry developed into the modern Ming and Qing dynasties, and there was no change in terms of creative mode, but it had obviously changed in the expression of emotions. In the past, the contrast mode of past joy and present sorrow is to highlight the pathos of memory, even if the whole text is written about memories, its deep emotions are also sustenance of sorrow. But after the Ming Dynasty, with the development of the urban economy and the growth of the citizen class, the literary trend that pays attention to self has changed the sad expression of the traditional reminiscence poetry, highlighting the broad life experience of in the contrast between the past and the present, which is a change caused by the development of the zeitgeist.

Mr. Zhang Peiheng pointed out in the article "Literature and Philosophy of the Ming Dynasty": "It was not until the middle of the Ming Dynasty that literature began to recover. As its representatives, in the north are Li Mengyang and others, in the south there are Tang Yin and others... Li Mengyang's contribution is mainly in literary theory, and Tang Yin's contribution to

literature is mainly in poetry creation. So let's take a look at the fourth of Tang Yin's reminiscence poem "Manxing":

When i was alone,i think about my childhood, i care himself as pitiful. Du theater,pear flower, snow on the cup, Baling, flower and grass,smoke in dream. Two sleeves of golden tears in the future, three white bones in 3 lives. The old queen thought that i should not regret it, and dressed like a beggar in front of the gate. (The Complete Works of the Six Gentlemen, Volume 2)

Tang Yin recalled the scene of his youth by himself, when Emperor Xiaozong Hongzhi was imprisoned in the twelfth year of his reign (1499) because of his involvement in the Cheng Min Political Science and Technology case, and had the crime of "cheat for the achievement" ("Records of Ming Xiaozong"), and then although he atoned for his sins but his future was ruined. Thinking back to this, Tang Yin couldn't help but cry, but he finally detached himself from this pathos, thinking of that even the situation of "dressed like a beggar in front of the gate" after growing old in the future, he "should not regret" the things of that year, and has a vast state of life. The characteristic of this reminiscence poetry is that the poet does not recall a perfect world, but an unbearable past. The ending does not have the pathos of traditional reminiscence poetry, which can be said to break the rules of former one.

3. New changes in modern and contemporary reminiscence poetry

Chinese reminiscence poetry has undergone new changes in modern and contemporary times. Not only in the change of poetry rhyme to the vernacular, but also in the ancient, people emphasis on expressing their feelings, paying attention to the meaning out of the rhyme, and turning into narrative reminiscence poetry. It is represented by Ai Qing's "Dayan River - My Babysitter", the third verse of the poetry: "Dayan River, today I see snow that reminds me of you: your grave covered with grass crushed by snow, the dead eaves of your closed former home, your pawned square garden, the mossy stone chair in front of your door, the Dayan River, today I see snow that reminds me of you." This verse tells us that the poet recalled the Dayan River by snow. Although the poet recalled his dead relatives, one thing different from ancient mourning poems is that it is the real thing that triggers reminiscence - snow, so this is a typical reminiscence poetry. Most content of the poetry is about remembering how the Dayan River nurtured the poet's growth and the final departure of the Dayan River. The last part of the poetry is written about the present: "Dayan River, today, your son is in prison, writing a hymn presented to you, presenting you with a purple soul under the loess..." With the mode of "the upper piece is about the past and the lower piece is about the present", the last of emotion nevertheless is not a sorrow but a expression of the sublime praise. It can be seen that the reminiscence of the whole poem are expressed in a narrative tone, which talks about the upbringing of the poet by the Dayan River, the poet's return to his biological parents' house when he grows up, the later life of the Dayan River, and the subsequent intercourse between the Dayan River and the poet, etc. Therefore people ignore that this is a reminiscence poetry.

One of the reasons for this new change should be the use of new poetic styles, which can infinitely expand the poet's reminiscence space, cannot be done by traditional poetry styles. Another reason is the reflection wave of exploration of new poetry in the thirties of the twentieth century. Xu Zhimo quoted other people's opinion in the preface to the inaugural issue of Poetry Magazine on January 20, 1931: "There are already concerns about the disappearance of the identity of Chinese literature. They said, 'Although your attempt is not uninteresting, and there may be something decent according to the standards you have set for yourselves. But do you not think that if you continue like this, it will be somewhere similar to foreign literature, this will not it be far from a little spirit of your own family property?' This shows that the literary world at that time had a view on the relationship between the total break of new poetry and traditional classical poetry. Ai Qing was not a crescent school, nor did he belong to the creation society, he was a free realist writer. The traditional Chinese realist creation method is narrative, so Ai Qing was more influenced by ancient narrative literature.

Results

A reflection wave has been lifted in the study world nowadays to the Western literary theory. Mr. Zhang Jiang believes in his article "Forced Hermeneutics" that the fundamental flaw of contemporary Western literary theory is to deviate from the textual discourse, with the interpretation of the text and literature in line with the subjective intention and conclusion of the theorist. One of the characteristics of which is to forcibly transplant the theories of other disciplines outside the field of literature into the literary theory field, and causing the quotation theory to deviate from literature. This view is insightful. There are many views on the poetic interpretation of "reminiscence" in Western literary theory, but this is obviously not in line with the actual situation of literary creation and should be rejected, including Freud's statement that any creative intention of a writer can be attributed to distant childhood. However, we should also see that some Western literary theories do have reasonable places in interpreting Chinese reminiscence poetry. Mr. Wang Yichuan proposed that the Chinese "poetry tells the emotion" and the Western "poetry tells the reminiscence" are interlinked, because the original meaning of "emotion" is to stop which in heart or hide in the heart, that is, memory or reminiscence. Although the point of view is put forward by one person, the truth still makes sense. Reminiscence is indeed common not only in the West, but also in Chinese literature. But in the case of one poetic type, the theoretical construction must be a summary based on the development and evolution of Chinese poetry.

Conclusion

From the above basic pectionation of the evolution of Chinese reminiscence poetry in ancient and modern times, it is first characterized by the emotional expression mode of the past and the present, and the joy and sorrow, which is an aesthetic expression of intuitive experience, so it has a universal phenomenon; Secondly, the whole text which recalls and expresses the vast life experience and sustenance for the future is a variant of Chinese reminiscence poetry. Because this kind of expression is more personalized, so it is not mainstream; Finally, the imagery reminiscence of traditional classical poetry evolved into modern and contemporary narrative memories. Reminiscence poetry slowly became popular and colloquial to lose its identity, and slowly disappeared in the trend of contemporary obscure poetry.

References:

1. Martin Heidegger, What calls for thinking, selected and edited by Zhouxing Sun, Heidegger's Selected Works, Volume II, (Shanghai, Sanlian Bookstore, 1996), 1213-1214.
2. Hans Robert Jaus, Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics, translated by Gu Jianguang et al, (Shanghai, Shanghai Translation Press, 1997), 135.
3. Zhang Peiheng, Bujing and No Sea, (Shanghai, Fudan University Press, 2012), 483.
4. Stephen Owen, In Memoriam: The Reproduction of the Past in Classical Chinese Literature, translated by Zheng Xueqin, (Beijing, Sanlian Bookstore, 2014): 17-18.
5. Hans Robert Jaus, Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics, translated by Gu Jianguang et al, (Shanghai, Shanghai Translation Press, 1997), 16.
6. Zhang Jiang, "The Theory of Forced Hermeneutics", Literary Review, No. 6, (2014): 5.

Сидам Д.

Шанхай университетінің Гуманитарлық ғылымдар колледжі, Шанхай, ҚХР
E-mail: dsylam.shanghai@hotmail.com

**ЕЖЕЛГІ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ КЕЗДЕГІ ҚЫТАЙ РЕМИНИСЦЕНТТІ
ПОЭЗИЯСЫНЫҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫН ЗЕРТТЕУ**

Аңдатпа. Әдеби шығармашылық әдісі ретінде реминисценция қытай және шетел әдеби шығармаларында жиі кездеседі. Батыста «поэтикалық реминисценция» теориясы бар, алайда қытайлық реминисценция поэтикасының теориялық құрылысы әлі қалыптасқан жоқ. Себебі, қазіргі академиялық әлем реминисценция поэзиясын поэзияның бір түрі ретінде қарастырмайды. Шындығында, қытайдың еске түсіретін поэзиясы әрқашан болған және ол «Ән кітабы» дәуірінен бері таралып келеді. Дегенмен, тек екі Цзинь әулетінде еске түсіру тақырыбы бар өлеңдер шынымен қалыптасты. Таң және Сун әулеттерінде ол одан әрі кеңейді, бұл өткен мен бүгінгіні еске түсіру режимінің серпілісінен және тұтас еске түсіретін өлеңдердің пайда болуымен көрініс тапты, сонымен бірге оны қолдаушы кеңейді. ақыннан «Ци» дәуіріне дейін. Мин және Цин әулеттерінің қазіргі кезеңінде реминисценция поэзиясының эмоционалды көрінісі мұңдылықтан кеңдікке өзгерді, ол қазіргі және қазіргі заманға дейін жалғасты, тек өткендегі дәстүрлі контраст режимі ғана. презентация әңгімелік реминисценциямен ауыстырылды. Қытай реминисценция поэзиясының эволюциясы мен батыстық реминисценция поэтикасының теориясына сүйене отырып, реминисценция поэзиясы біз көрген нақты нәрседен басталып, реминисценцияны тудыратыны, содан кейін ақынның эмоцияны дәстүрлі күйде білдіретінін көруге болады. өткен мен бүгін, қуаныш пен қайғы. Сонымен қатар, жалпы мазмұнды еске түсіру, негізінен бейнелеу және баяндау арқылы еске түсіру.

Кілт сөздер: Қытай реминисценция поэзиясы, Ежелгі және қазіргі замандағы эволюция, өткен мен бүгін, қуаныш пен қайғы.

Силам Д.

Колледж Гуманитарных наук при Шанхайском университете, Шанхай, КНР

E-mail: dsylam.shanghai@hotmail.com

ИЗУЧЕНИЕ ЭВОЛЮЦИИ ДРЕВНЕЙ И СОВРЕМЕННОЙ КИТАЙСКОЙ РЕМИНИСЦЕНТНОЙ ПОЭЗИИ

Аннотация. Как метод литературного творчества воспоминания часто встречаются в китайских и зарубежных литературных произведениях. На Западе существует теория «поэтической реминисценции», однако теоретическая конструкция китайской реминисцентной поэтики еще не сформирована. Причина в том, что современный академический мир не рассматривает поэзию воспоминаний как разновидность поэзии. На самом деле китайская поэзия воспоминаний существовала всегда и возникла со времен «Книги песен». Однако только во времена двух династий Цзинь по-настоящему сформировались стихи на тему воспоминаний. В династиях Тан и Сун оно еще более расширилось, что отразилось в прорыве режима воспоминаний о прошлом и настоящем и появлении стихов с целостными воспоминаниями, в то же время его сторонник расширился. от поэта к «Ци». настоящее было заменено повествовательными воспоминаниями. Основываясь на эволюции китайской поэзии-воспоминаний и теории западной поэтики-реминисценции, можно увидеть, что поэзия-воспоминание начинается с реальной вещи, которую мы видели, что порождает воспоминания, затем поэт выражает эмоции традиционным способом прошлое и настоящее, радость и горе. Кроме того, имеются и реминисценции всего содержания, преимущественно образные и повествовательные.

Ключевые слова: китайская поэзия-воспоминание, эволюция в древности и в наше время, прошлое и настоящее, радость и печаль.

Information about author:

Sylam Dina, PhD, College of Humanities at Shanghai University, Shanghai, China.

Автор туралы мәлімет:

Силам Дина, PhD, Шанхай университеті жанындағы гуманитарлық ғылымдар колледжі, Шанхай, ҚХР.

Сведения об авторе:

Силам Дина, PhD, колледж Гуманитарных наук при Шанхайском университете, Шанхай, КНР.

Received March 22, 2024

Accepted May 25, 2024

Дүйсенов Б.Д. *Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан**E-mail: bagdat75@inbox.ru*

МӘМЛҮК ҚЫПШАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ВОКАЛИЗМДЕР ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘЛІПБИІНЕ ТРАНСКРИПЦИЯЛАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аңдатпа. Бұл зерттеуіміздің негізгі мақсаты XIII-XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жазылған арабша-қыпшақша сөздіктердің лексикасындағы вокализмдердің графикалық берілуі, қолданысы мен өзге де ерекшеліктерін зерделеу және араб графикасындағы шығармаларды қазіргі латын графикасына негізделген жаңа әліпбиге транскрипциялау мәселелерін талқылау. Зерттеудің жаңалығы мен идеясы латын графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуының (диграф, ақут, апостраф, жаңа әліпби) жетістіктері мен кемшіліктерін талдау, арабжазулы қолжазбаларды қазіргі қазақ әліпбиіне транскрипциялаудың мәселелерін қазірден бастап зерделеп, шешімін тауып, үлгісін ұсынуға тырыстық. Ұлттық әліпбиімізді қабылдау алдында атқарылып жатқан қыруар жұмыстардың қатарында араб графикасындағы қолжазбаларды қазіргі қазақ жазуына транскрипциялау үшін «ад-Дурра әл-мудайя» сөздігінің материалдары негізінде арабжазулы мәтіндерді латын графикасында жазу міндеттерін іске асырдық. Мәмлүк қыпшақ тілі мен қазіргі қазақ тіліндегі дауысты дыбыстардың қолданысын, графикалық берілуін салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, пікірлерді қорыту әдістері арқылы ашып көрсеттік. Нәтижесінде қыпшақ тілін зерттеуші ғылыми ортада ескі қыпшақ тілінде 8 дауысты дыбыс бар деген тұжырым расталды. Ал қазіргі қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбыс бары анық. Кейінгі ұсынылған латын жазуына негізделген қазақ әліпбиінде ағылшын тіліне негізделген клавиатурадағы 28 таңбаны толық қолданбайды. Біз барлығын пайдалану жөн деп есептейміз. Сонда, қазіргі қазақ тіліндегі 9 дауысты дыбысты таңбалауға латын әріптері өздігінен сәйкес келіп тұр. Соның ішінде, 6 дауысты дыбысты былай таңбаласа: **а – а, е – е, о – о, ұ – u, ы – y, і – i**. Ал **ә, ө**, дыбыстарына – **ä, – ö** «умляут» диакритикалық таңбаларын қолданып, **ү** дыбысын латынның **v** әрпімен таңбаласа еш сөгеттік байқалмайды. Себебі, латынның бұл **v** әрпінің өзі біз **ұ**-ны таңбалап отырған **u** әрпінен шыққан. Кейін келе бұлардың қосындысынан **w** әрпі пайда болған. Сондықтан да **ү**-нің орнына **v** әрпін еркін қолдана беруге болатын еді.

Түйін сөздер: мәмлүк, қыпшақ тілі, вокализм, графика, транскрипция, әліпби.

Кіріспе

Тілдің тамыры фонетикалық құбылыстардан бастау алатыны анық. Әр ұлттың сөзі қалыптасуы үшін сөздің негізін құрайтын белгілі дыбыстары болады. Тілдің сақталуының басты құралы – оның әліпбиі, дыбыстарының таңбалануы. Қазіргі түркі тілдері өзінің белгілі бір дәуіріне қарай өз әліпбиін ұстанған. Сол әліпбиімен жазылған тарихи-мәдени мәңгілік мұралар сақталып қалған. Көптеген мұралар ауызша тарих айту, фольклорлық шығармалар, ауызекі тіл арқылы сақталып, тірі табиғат ретінде ауызша үлгіде жетіліп дамығанымен, ол тілдің тарихи факті ретіндегі нақтылы бейнесі жазбаша мұралар арқылы айқындалатыны анық.

Мысыр мен Шамда (Египет пен Сирия) билік құрған мәмлүк қыпшақтары сарайдың ішінде ғана емес, биліктің қасындағы халық пен әскери, мәдени, әдеби әлемде де өздерінің ататілі түркі тілінде еркін қолданыс орнатып, тарихи-мәдени мол мұра жазып қалдырған.

Мәмлүктер билігіне қараған (XIII-XVI ғғ.) жергілікті арабтар әртүрлі себептерге байланысты түркі тілін меңгеруге мәжбүр болды. Себебі, сарайда биліктің тұтқасын ұстап отырған мәмлүк сұлтандары өз тілдерінде, яғни, қыпшақ-оғыз тілінде сөйлесті, қарамағындыларға да сол тілде сөйлесуді талап етті. Сондықтан да жергілікті арабтар мен мәмлүк сұлтандары арасында еркін қарым-қатынас орнауы үшін лексикографиялық, лингвистикалық еңбектер мен тілашар, сөздік, көркем аудармалар мен дастандар араб-қыпшақ тілдерінде жазылды. Соның негізінде түркі тілінің қыпшақ тобының ішінде мәмлүк қыпшақ тілі қалыптасты. Қыпшақ тілдерінің армян қыпшақ, куман қыпшақ, Алтын Орда қыпшақ тілдері сияқты мәмлүк қыпшақ тобының өзіндік орыны, өзіндік ерекшелігі анық байқалады. Бүгінгі біздің дәуірге жеткен мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазылған сөздіктердегі дауысты дыбыстардың қатарын зерттеу арқылы қыпшақ тілі тобына жататын қазіргі қазақ тіліндегі вокализмдерді түгендеп, олардың графикалық таңбалану тарихына тоқталамыз.

Еліміз тәуелсіздіктің туын тік көтеріп, кемел келешекке жол ашу мақсатында отарлық езгіден арылудың алғашқы жолдарының бірі өзінің тілін түзетіп, жазуын реттеп, әрбір әрпін анықтау мақсатында латын графикасына негізделген жаңа қазақ әліпбиін қабылдауды қолға алып отыр. Тәуелсіздік алғаннан бері көптеген талқыға түсіп, жаңа әліпбидің қажеттілігі замана талабы әрі әбден пісіп-жетілген қажеттілік екені айқындалып, қазіргі нақтылы жолменен өз әліпбиімізді таңдау жұмыстары жүргізіліп келеді. Әліпбиде әрпімізді таңбалау үшін алдымен дыбыстарымызды анықтап алу басты міндет. Сондықтан да қазіргі қазақ тілінің қайнар көздерінің бірі болып табылатын ескіқыпшақ тілінің үлкен бір бөлігі мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінде ататіліміздің тұнық қалпы сақталғанын байқаймыз. Дауысты дыбыстарды айқындау барысында мәмлүк қыпшақ сөздіктерін негізгі материал ретінде ала отырып, қазіргі қазақ жазуына қатысты пікірлерімізді қосуды жөн көрдік. Жаңа әліпби қабылданған жағдайда біздің асыл мұраларымыз болып табылатын мәмлүк қыпшақ ескерткіштері (XIII–XVI ғғ.) ескерусіз қалмасын деген мақсатта осы жұмысты қолға алдық. Себебі, қазақ тілінің қайнаркөздерінің бірі болып табылатын арабжазулы жазба ескерткіштерімізді жаңа әліпбимен оқудың алғышарттары мен емлесін қалыптасытру өте өзекті мәселелердің бірі.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Бұл зерттеу жұмысында XIII-XIV ғасырларда Мысыр (Египет) мен Шамда (Сирия) түзілген Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерінің бірі – «**Китаб-ад-дурра әл-мудайа фи-л-луғат-ат-туркия** ‘ала-т-тамам уа-л-камал» **كِتَابُ الذَّرَةِ الْمَضِيَّةِ فِي اللُّغَةِ "التَّرَكِيَّةِ عَلَى التَّمَامِ وَالْأَكْمَالِ** «Түрік тілінің жарқыраған інжу-маржаны, әрі толық жазылып біткен кітап» деген атпен түркологияға танымал арабша-қыпшақша сөздігінің қорындағы ескі қыпшақ сөздерін латын графикасына негізделген қазіргі қазақ жазуына танскрипциялау мәселелері жан-жақты қарастырылады.

Біз бұл зерттеуімізде ескі қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстардың транскрипциясын беруді көздедік. Араб жазуындағы дауысты дыбыстардың графикалық берілу үлгілерін қарап отырып, қазіргі латын графикасына негізделген қазақ жазуының үлгісіндегі ескі қыпшақ сөздерінің жазылу формасын беруді қарастырып отырмыз.

Кеңес өкіметі келмеске кеткеннен кейін тәуелсіздігін алған түркі тілдес елдер ата тарихын танып, барлығына бірдей түсінікті болатын латын жазуындағы **Ортақ түркі әліпбиін** жасауды қолға алды. 1991 жылдың қараша айында Түркияның Стамбул қаласында түркі тілдеріне ортақ әліпби таңдап алу үшін халықаралық ғылыми симпозиум өтті. Бұл әліпби тұтастай түрік әліпбиіне негізделіп жасалды. Бірақта түрік әліпбиінде жоқ **ä, ñ, q, w, x** әріптері қосылды. Нәтижесінде 29 әріп түрік тілінен алынған, 34 дыбыстан тұратын **Ортақ түркі әліпбиін** жасап шықты.

Бұл әліпбиді Әзірбайжан Республикасы бірінші болып 1991 жылы қабылдады. Кейіннен 1993 жылдың сәуірінде Түркіменстан, қыркүйегінде Өзбекстан қабылдады. Содан бері бұл елдер қабылдаған әліпбилер әртүрлі жағыдайларға байланысты толықтырылды әрі өзгертілді.

1999 жылдың қыркүйегінде енгізіліп, 2005 жылдың қаңтарында тоқтатылған татар латын жазуы бұл қабылданған Ортақ түркі әліпбиіне өзгертулер енгізді. 2003 ж. интернетке арналған татарлардың латын графикасына негізделген әліпбиі пайда болды. Ол әліпби ресми емес түрде «Иналиф» (Internet+älifba деген сөздердің қысқартылып алынған қосындысы) деген атау алған болатын. Иналифтің басты мақсаты ағылшын пернетақтасында бар әріптермен мәтіндерді стандарттау болатын. Бұл әліпбиде түркі тілдеріне тән спецификалық дыбыстар мен диакритикалық таңбалар жоқ. Мұнда түркі тілінің ерекше әріптері диграф арқылы берілсе, жіңішке дауысты дыбыстар өзімен жұптас жуан дауысты дыбыстардың қосары ретінде апострофпен белгіленген болатын: *Ä – A'; Ö – O'; Ü – U'; ı(ы) – i'; Ç – Ch; Ğ – Gh; Ñ – N'; Ş – Sh*. Бұның ең басты табысы – кез келген компьютерде қосымша шрифтерді орнатпай-ақ, стандартты пернетақтаны пайдалана отырып, латын әріптері мен символдары арқылы татар мәтіндерін тере беруге болады. Бірақта бұл жетілген жазу түрі деп айтуға келмейді. Біздің пікірімізше, ескі қыпшақ сөздерін транскрипциялауға 34 әріптен тұратын Түркияда қабылданған Ортақ түркі әліпбиіне негізделіп жазылған латын графикасы өте қолайлы болатын еді. Әйтпесе, апостроф пен диграф, ақут пайдаланылған әліпби түркі сөздерін жазуға қолайсыздық тудырады. Бірақта, Ортақ түркі әліпбиі, Иналиф әліпбиі, диграф, апостроф, ақут арқылы жазу әліпбилерінің барлығының басын құрап, жалпыға түсінікті, әрбіреуінің жетілген тұсын алып, жаңа әліпби жасаса нұр үстіне нұр.

Мақаланы жазу барысында салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу, сипаттау, жүйелеу, топтау, пікірлерді қорыту әдістері мен аударма тәсілдері қолданылады. Мәмлүк қыпшақ тіліндегі вокализмдердің айқын көрінісін көрсету үшін жекелеген сөздерді латын графикасына негізделген әртүрлі әліпбилер үлгісіне салып кесте арқылы беруді жөн көрдік. Таңдалған сөзде дауысты дыбыстардың барлық түрі болуын басты қаперге ала отырып, мемлекетіміз қабылдауға ұсынған әліпбилерге мысал ретінде қолдандық.

Тақырыптың зерттелу деңгейі

Араб графикасында түзілген жәдігерлікте қыпшақ сөздерін жазудағы қиындықтар кездесері анық. «Өйткені қандай жетілген орфография болса да, сөйлеу тілінің дыбыстық ерекшеліктерін дәл бере алмайтыны белгілі» [1, 52 б.]. Араб графикасының түркі сөздерін жазудағы қиын тұстары жайлы А.М. Щербак былай деп жазады: «Насколько недостаточны графические средства арабского алфавита, для передачи тюркских звуков вообще, можно судить хотя бы по тому три знака для гласных, один знак для **к** и **г** не всегда передается различие между **ч** и **ј**, **п** и **б**» [2, 64 б.]. Осындай пікірді П.М. Мелиоранский де қолдайды: «Араб алфавиті түркі тілінің дыбыстарын көрсетуге жарамсыз. Бұл жағдай түркі тілінің біздің заманымызға жеткен ескерткіштерін лингвистикалық, әсіресе фонетикалық-этимологиялық тұрғыдан зерттеуге әр уақытта да үлкен бөгет болып келді және солай да бола береді» деген болатын [3, 29 б.]. «Ескі қыпшақ сөздері қандай әріппенен жазылған болса да, ондағы қолданылған таза фонемалық дыбыстарды талдап, таңдап ала беруге болады» дейді қыпшақтанушы ғалым С. Боранбаев [4, 19 б.]. Дегенмен де, араб әріптері дауысты дыбыстар таңбасына кедей болып келеді де, бір таңба контекстке қарай әртүрлі дыбыстың орынына жүріп, олай да, бұлай да оқыла береді.

Жалпы ғылыми ортада ескі қыпшақ тілінде 8 дауысты дыбыс бар деп танылып жүр. Бұларды В.В. Радлов «*негізгі* («коренные») дыбыстар» десе, неміс ғалымы А.М. фон Габэн «*ең басты* («главные») дыбыстар» деп атайды [4, 19 б.]. Ал, Ә.Қ. Құрышжанұлының пікірінше, қыпшақ тілінде 8 *толық* дауысты дыбыс, 2 *жартылай* (й, у) дауысты дыбыс бар.

Толық дауысты дыбыстар айтылу ерекшелігі жағынан «созылыңқы дауысты дыбыстар» және «жалаң дауысты дыбыстар» болып екіге бөлінеді. Созылыңқы дауысты дыбыстар сөздің фонетикалық құрамына әсер еткенмен, оның лексикалық мағынасын өзгерте алмайды [5, 198 б.].

Мәмлүк қыпшақтары тілін арнайы зерттеп мақала жазған О. Притцак дауысты дыбыстарды былай деп көрсетеді: **а** мен **ä**, **о** мен **у**, **ө** мен **ү**, **ы** мен **і** [6, 78 б.]. Осы автор қыпшақ тілдес армяндардың тілінде де 8 дауысты дыбыс бар деп көрсетеді: **а**, **е**, **о**, **ө**, **у**, **ү**, **ы**, **і** [6, 82 б.]. Бұл пікірді академик К. Мұсаев та қолдайды: «На базе сравнительного анализа как средневековых кыпчакских памятников, так и современных тюркских языков можно реконструировать 8 гласных фонем в мамлюкско-кыпчакском языке» – деп жазады [7, 48 б.]. Н.А. Кононов VII-IX ғасырлардағы ежелгі түркі ескерткіштерінде жіңішке, ашық ә фонемасының болғандығын айтады [8, 60 б.].

Талқылау

Латын графикасы 26 таңбадан тұрғандықтан қазақ тіліне тән кейбір дыбыстар жетіспейді. Дәл солай араб графикасындағы 28 әріппен де ескі қыпшақ тілінің сөздерін таңбалау қиындықтар тудырғаны белгілі. Соның өзінде Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни еңбектеріндегі түркі сөздерін араб графикасымен таңбалап амалын тапқаны белгілі. Бүгінгі күні латын графикасына көшкенде де дәл сондай қиындықтар туындап отыр. Ахмет Байтұрсынұлының «төте жазуында» да төбесіне дәйекшелер қою арқылы жіңішке дыбыстарды таңбалау әдісі енгізілген еді. Басында қиындықтар туындағанмен оған да халық аз-кем үйренісіп, көптеген шығармалар сол жазумен дүниеге келді. Осындай пікірге қарап отырып, қазақ тіліне ғана тән дыбыстарды диграф, апостроф немесе акут арқылы таңбалап, амалын табуға болады деген тұжырым жасауға да болады. Бірақта латын графикасына салған кезде дәйекшелерді өте көп қолданса, біріншіден, көзге қораш көрінеді, екіншіден, бір сөздің жазылуының өзі ұзыннан ұзақ болып кетеді. Оның үстіне қазақ тілі аглютанивті тілдер тобына жатқандықтан жалғамалы қосымшаларымен мүлдем басы мен аяғы көрінбейтін кейіпке енеді. Үшіншіден, сөздердің тасымалы кезінде дәйекшелі таңбаны келесі жаққа ауыстырған кезде сөздің мағыналық мәні түсініксіз болып қалады. Айта берсе кемшіліктері шаш етекпен. Ал қазақ тіліне тән дыбыстарды таңбалауда апострофты пайдалану арқылы қазіргі компьютерге, смартфондарға бекітілген ағылшын тілінің бар дыбысын ешқандай өзгеріссіз қолдану жағынан өте қолайлы тұсы да бар. Бұл әліпби таңдаудағы ең басты қағида болу керек. Дегенмен тілді техникаға жығып берген жөн емес деп ойлаймыз.

Араб графикасымен жазылған ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі сөздерді транслитерациялау мәселесіне келсек. *Транслитерация* дегеніміз – бір графиканың графемаларын басқа графикада дәлме дәл беру құралы, кері қайта жазу жолы. Араб графикасымен жазылған жағыдайда оның қиындығы тіпті арта түседі, себебі, араб мәтіндерінде дауысты дыбыстар толыққанды жазылмайды, жазбада тек қана созылыңқы дауысты дыбыстар ғана жазылады да, ал қысқа дауысты дыбыстарды оқырман өзінің біліміне сүйене келе, мәтіндегі контекске байланысты өзі қойып оқиды. Яғни, **قطر** сөзінің нақты транслитерациясы **qṭr** болып келеді, ал оны нақты дұрыс оқыса ол **qaṭar** болып келуі керек еді. Араб мәтіндерінде қысқа дауыстылар арнайы диакритикалар (харакаттар) арқылы жазылады, бірақта бұл арнайы мамандандырылған жазбаларда ғана болуы мүмкін, мәселен, сөздіктерде, шетелдіктерге арналған оқулықтарда ғана харакаттармен жазылуы мүмкін. Бірақта ескі қыпшақ ескерткіштеріндегі лексика қорын бүгінгі ұрпақ оқып білуі үшін біз көбіне көп араб графикасындағы дауысты дыбыстардың қалай оқылу керектігін мәтіндегі контекске қарай шамалап, дауыссыз дыбыстардың ортасына дауысты дыбыстарды ретіне қарай келтіріп, транслитерациясын жасаймыз.

Ал, *Транскрипция* дегеніміз – мәтін жазылған тілдің мақсатына қарай емес, оқылатын тілдің ыңғайына қарай таңбаланатын нақты ғылыми жазу түрі болып табылады. Мәселен, *عمر خیام* транскрипциясы (дауысты дыбыстарды белгілемеген жағыдайда транслитерациясы: ‘**mr hu**’ m, дауысты дыбыстарды белгілеген жағыдайда – ‘**umar hauyām**’ болып келеді) ағылшын тілі үлгісінде – *Omar Khayyam*, неміс тіліндегі әліпбиімен жазса – *Omar Chajjam*, ал қазіргі ақут арқылы жазылатын қазақ әліпбиі әріптерімен – *Omar Hauam* болып жазылады. Бір жағынан транскрипция стандартты айтылымды бере алады (араб тілі үшін өзінше шартты жағыдай) немесе қазіргі күні араб тілінде өте қатты айырмашылыққа ие болып отырған аймақтық айтылымдарды береді (мысалы, Бағдат, Египет немесе Марокко тіліндегі айырмашылықтар).

Мәмлүк қыпшақ сөздіктерінде дауыссыз дыбыстардан тұратын сөз түбірінің үстіне және астына «харакат» белгілерінің қойылуы арқылы және «алиф», «иаи» әріптерінің көмегімен **а, е, (й), ы, і, о, ө, у, ү** сияқты дауысты дыбыстардың мағынасы берілген. Мұның ішінде ашық дауысты **а, е** – «фатха», қысаң дауысты дыбыстар **ы, і (й)** – «каса», ал ерін дауысты **о, ө, у, ү** дыбыстары «дамма» «харакаттарымен» белгіленген. Араб әліпбиіндегі үш әріп «алиф», «йаи», «һа» ескі қыпшақ тіліндегі **а, е, (й), ы, і** дауысты дыбыстарының графикалық белгілері ретінде қолданылған.

«Ад-Дурра әл-мудайя» жазба ескерткішіндегі дауысты дыбыстарды транскрипциялау мәселесіне келсек. Жазба ескерткіш туралы алғашқы болып зерттеу жұмысын жүргізген А. Зайончковский **а** және **е** дыбыстарын **а (а), ә (а')** таңбалары арқылы транскрипциялаған [9 48 б.]. Түркі ескерткіштерін транскрипциялауда ең негізгі ұстанған әріптер 1969 жылы жарық көрген «Древнетюркский словарь» (әрі қарай – ДТС) кітабындағы түркі сөздерін беру жолдары болу керек. Өртүрлі графикалық жүйелерде жазылған түркі сөздерін ДТС-те 56 әріптен тұратын әліпби бойынша берген болатын. ДТС-тің бұл әліпбиінде 26 латын, 4 грек, 27 диакритикалық белгілері бар латын әріптері және 2 диакритикалық таңба-әріп қолданылған. ДТС-тегі сөздер Орхон-Енесей таңбалары, араб графикасы және ұйғыр таңбаларымен жазылған ескерткіштерден жинақталған [10, 13 б.].

Көне түркі ескерткіштеріндегі дауысты дыбыстар түркітанушылар арасында халықаралық дәрежеде түсінікті болу үшін латын графикасына негізделген 9 әріппен таңбаланады. Олар: негізгі әріптер **а, е, і, о, u** және «умляут» диакритикалық таңбалары бар **ä, ï, ö, ü** әріптері.

Зерттеу нәтижелері

Ал енді «Китаб ад-Дурра...» жазба ескерткішіндегі кейбір сөздерді қазіргі қабылданған апострофты әліпби және соңғы қабылданған ақут арқылы жазылатын әліпби (2017 ж. және 2018 ж. жарияланған әліпбилер), қазіргі күні түркітануда қолданылып жүрген Ортақ түркі әліпбиіне, сондай-ақ А. Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты дайындаған (2019 ж., 2021 ж. жарияланған әліпбилер) жаңа қазақ әліпбиіне салып көрсек, қайсы қалай жетілгеніне көз жеткізуге болатын еді.

Араб графикасында берілуі	Ортақ түркі әліпбиінде берілуі (1991 ж.)	Латын графикасында негізіндегі Халықаралық фонетикалық транскрипция	Апострофты әліпбиде берілуі (2017 ж.)	Ақут және диграф арқылы жазу (2018 ж.)	Тіл білімі институты дайындаған әліпбиде берілуі (2019)	Тіл білімі институты дайындаған жаңа қазақ әліпбиінде	Мағынасы, қазіргі кирилл жазуында берілуі

		пциялық алфавит			ж.)	берілуі (2021 ж.)	
أَشْكَارَه	äškäre	äškäre	a's'ka're	áshkáre	äškäre	äškäre	әшкере
بُزَاغُوا	būzaǵu	būzaǵu	buzag'y'	buzag'ý	buzagw	būzaǵu	бұзау
دَمُورْچِي	demürçi	demürçi	demu'rc'i	demúrchi	demürçi	demürşi	темірші, темір ұстасы
مُنِي	muni	mūnī	muny	muny	muny	mūny	мұны, бұны
نُكْرُ	nöker	nöker	no'ker	nóker	nöker	nöker	нөкер
أَطْوَزْ أَوْشْ	otuz üş	otuz üş	oty'z u's'	otýz úsh	otwz üş	otuz üş	отыз үш

Кесте 1. «Китаб ад-Дурра...» жазба ескерткішіндегі кейбір сөздердің әртүрлі әліпбилердегі көрінісі

Осы кестедегі дауысты дыбыстардың таңбалануына қарап отырсақ, әдеттегідей, латын графикасында бұрыннан белгілі, бар дыбыстар **a, e, i, o** таңбаланулары көзге қонымды. Ал латын жазуында таңбалауға қиындық туғызатын дыбыстар **ә, ы, ө, ұ, ү** әріптері болып отыр ғой. Бірақта бұлар жалпы түркітануда қалыптасып қалған мына әріптермен таңбаланып жүр: **ә – ä, ā, a', á; ы – ĭ, i, y; ө – ö, o', ó; ұ – u, ū; ү – ü, u', ú**. Сондықтан да мәселен, көз үйреніп, көңіл орнығып қалған **ü** әрпін **u'** түріндегі апостроф арқылы немесе **ú** түріндегі акут арқылы таңбалау бірден үйреніп кетуге қиындық туғызады. Халықаралық фонетикалық транскрипциялауды жасаған мамандардың өзі де апостроф пен акут арқылы таңбалауды көзге оғаш көргендіктен қабылдамаған болуы керек. Өйткені кейбір сөздерде тым көп кездесетін дәйекшелер жазуға ыңғайсыздық тудыратыны анық.

2018 ж. ұсынылған **акут** арқылы жазу да ыңғайсыздық тудырып, көпшіліктің көңілінен шықпады. Акут таңбалары көптеген тілдерде созылыңқы дауысты дыбыстарды белгілеу үшін қолданылатын таңба. Мәселен, орыс тілінде **зámok** пен **замóкты** ажырату үшін қолданылады. Ал бізде мұндай қажеттіліктің керегі жоқ. Сондықтан да латын графикасын қабылдас бұрын қазақ тілінде нақтылы қандай және неше дауысты дыбыс бар екендігін анықтап алған жөн. Ол үшін алдыменен қазақ тілінің арғы шығу тегі ескіқыпшақ тілдерін зерттеп, зерделеп, ескіқыпшақ тілінде неше дауысты дыбыс болды деген мәселеге келу қажет деп ойлаймын. Бұл мақалада біз ескі қыпшақ тіліндегі дауысты дыбыстарға баса назар аударып, зерттеу нысанына алдық. Жоғарыда атап өткеніміздей, қыпшақ тілін зерттеуші ғылыми ортада ескі қыпшақ тілінде 8 дауысты дыбыс бар деген тұжырым бар. Бұл тұжырымды әлемге әйгілі ғалымдар В.В. Радлов, А.М.фон Габэн, О. Притцак және т.б. барлығы да қолдайды. Қазақстандық қыпшақтанудың майталман маманы Ә.Қ. Құрышжанұлы қыпшақ тілінде 8 **толық** дауысты дыбыс, 2 **жартылай** (**й, у**) дауысты дыбыс бар деді [11, 19 б.]. Соңғы 2 жартылай дыбыстарды дауыссыз дыбыстар қатарына қосып, қазіргі қазақ тілінің дауысты дыбыстарының жүйесін жасап шыққан жөн. Сонда қазіргі қазақ тілінде **9** дауысты дыбыс болады.

Бұдан бөлек, біз ағылшын тіліне негізделген клавиатурадағы 28 таңбаның барлығын пайдалануды көздегеніміз жөн. Сонда, қазіргі қазақ тіліндегі **9** дауысты дыбысты таңбалауға латын әріптері өздігінен сәйкес келіп тұр. Соның ішінде, **6** дауысты дыбысты былай таңбаласа: **a – a, e – e, o – o, ұ – u, ы – y, i – i**. Ал **ә, ө, ү** дыбыстарына басқаша амалдарын қарастыра келсек, осы жерде «умляут» диакритикалық таңбалары бар **ä, ö** әріптерін пайдалануға болады. Мәселен, **ә – ä, ө – ö** деп 2 дыбысқа «умляут» пайдаланса, алдындағыдай аса көп қиындықтар тудырмайтын еді. Ал **ү** дыбысын латынның **v** әрпімен таңбаласа еш сөгеттік байқалмайды. Себебі, латынның бұл **v** әрпінің өзі біз **ұ**-ны таңбалап отырған **u** әрпінен шыққан. Кейін келе бұлардың қосындысынан **w** әрпі пайда болған.

Сондықтан да ү-нің орнына в әрпін еркін қолдана беруге болатын еді. Біздің ұсынымыз, дауысты дыбыстарға «умляут», дауыссыз дыбыстарға диграф қоданса біраз мәселенің басы ашылатын еді.

Дауыссыз дыбыстардың арасында ж дыбысы мен ң дыбысын таңбалауға диграфты қолданса болатын еді. Мәселен, ж – **zh**; ң – **ng** түрінде берілсе, әлемдік әліпбиден еш айырмашылығы жоқ, барлығына түсінікті болар еді. Ал **ш** дыбысын түріктер қолданған секілді латынның с әрпімен таңбалаған абзал. Келешекте дауыссыз дыбыстардың жүйесі мен оларды латынға көшіру жөнінде жеке зерттеу жұмысы жазылады.

Қорытынды

Ескі қыпшақ ескерткіштерін зерттеу арқылы қазіргі қазақ тілінің фонетикалық жүйесін түзіп, артық дыбыстардан арылып, барымызды бүтіндеп, жоғымызды түгендеп, әлемдік әліпбидің жетілген жолдарын пайдалануға сүре жол салғанымыз жөн деп есептейміз.

Ескіқыпшақ тіліндегі вокализмдерді зерттеу арқылы қазіргі қазақ тілінің келелі мәселелерін анықтауға, айқындауға болады. Әрбір ұлттың мемлекеттік рәміздері сияқты сол елдің тілі мен жазуы да мемлекеттіліктің бір атрибуттары болып табылады. Сондықтан ел боламыз десек, дыбысымызды түзеп, әріпімізді айқындау аса қажет.

Әдебиет:

1. Әбілқасымов Б. Әбілғазы ханның «Түркі шежіресі» және оның тілі. Алматы: Арыс, 2001. – 246 б.
2. Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Москва; Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 276 с.
3. Мелиоранский П.М. Араб – филолог о турецком языке / Араб. текст изд. и снабдил пер. и введ. П.М. Мелиоранский. Санкт-Петербург: типография Импер. Акад. наук, 1900. – 297 с.
4. Боранбаев С.Е. Эски кыпчак тили менен казак тилинин генетикалык катыштыгы: Филология ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты. Бишкек, 2008, 19 б.
5. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
6. Pritsak O. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959. – 74 p.
7. Мусаев К. Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология. – М.: Наука, 1964 г. – 344 с.
8. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических письменных памятников VII-IX в.в. Москва – Ленинград, 1980. – 286 с.
9. Zajaczkowski A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudī’a fī-l-luğat at-turkīa” (I). Rosnik Orientalistyczny, XXIX, z. 1. Warszawa, 1965, S. 40-83.
10. Древнетюркский словарь. Редакторы В.М.Наделяев, Д.М.Насилов, Э.Р.Тенишев, А.М.Щербак. Ленинград: «Наука», 1969. – 678 с.
11. Құрышжанұлы Ә., Көмеков Б.Е., Дүйсен С. Ж. Ескі қыпшақ тілі. Алматы: «Қазақ Қыздар педагогтік институты баспасы», 2007. – 352 б.

References:

1. Abilqasymov B. Abilgazy hannying «Turki shezhiresi» zhane onyng tili [“Turkic Chronicle” of Abilgazy Khan and his language]. Almaty: Arys, 2001. – 246 b. (in Kaz).
2. Sherbak A.M. Grammatika starouzbekskogo yazyka [Grammar of the Old Uzbek language]. Moskva; Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1962. — 276 s. (in Russ)

3. Melioranskij P.M. Arab – filolog o tureckom yazyke [An Arab philologist about the Turkish language] / Arab. tekst izd. i snabdil per. i vved. P.M. Melioranskij. – Sankt-Peterburg: tip. Imp. Akad. nauk, 1900. – 297. (in Russ).

4. Boranbaev S.E. Eski kypchak tili menen kazak tilinin genetikalyk katyshtygy [The genetic relationship of the Old Kypchak language and the Kazakh language]: Filologiya gylymdarynyng doktory gylymi darezhesin alu ushin dajyndalghan dissertaciyaning avtoreferaty. Bishkek, 2008, 19 b. (in Kirgiz).

5. Ajdarov F., Quryshzhanov A., Tomanov M. Kone turki zhazba eskertkishterining tili [The language of ancient Turkic written monuments]. Almaty: Mektep, 1971. – 272 b. . (in Kaz).

6. Pritsak O. Das Kiptschakische. Philologiae Turcicae Fundamenta. Wiesbaden, 1959, 74 b. [in German].

7. Musaev K. Grammatika karaimskogo yazyka. Fonetika i morfologiya [Grammar of the Karaime language. Phonetics and morphology.]. – Moskva: Nauka, 1964 g. – 344 s. (in Russ).

8. Kononov A.N. Grammatika yazyka tyurkskih runicheskikh pismennykh pamyatnikov VII-IX v.v. [Grammar of the language of the Turkic Runic written monuments of the VII-IX centuries]. M.–L., 1980, S. 286. (in Russ).

9. Zajaczkowski A. Chapitres choisis du Vocabulaire arabe-kiptchak “ad-Durrat al-mudi’a fi l-lugat at-turkia” (I). Rosnik Orientalistyczny, XXIX, z. 1. Warszawa, 1965, S. 40-83. [in French].

10. Drevnetyurkskij slovar [Ancient Turkic Dictionary]. Redaktory V.M. Nadelyaev, D.M. Nasilov, E.R. Tenishev, A.M. Sherbak. L.: «Nauka», Leningradskoe otделение. 1969. – 678 s. (in Russ).

11. Quryshzhanuly Ә., Komekov B.E., Dujsen S.Zh. Eski qypshaq tili [Old Kipchak language.]. Almaty: «Qazaq Qyzdar pedagogtik instituty baspasy», 2007. – 352 b. (in Kaz).

Дюсенов Б.Д.

Институт востоковедения им. Р. Б. Сулейменова, Казахстан, Алматы

E-mail: bagdat75@inbox.ru

ВОКАЛИЗМЫ НА МАМЛЮКСКО-КЫПЧАКСКОМ ЯЗЫКЕ И ВОПРОСЫ ТРАНСКРИПЦИИ В СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ АЛФАВИТ

Аннотация. Основной целью данного исследования является изучение графической передачи, использования и иных особенностей вокализмов в лексике арабско-кипчакских словарей, написанных в государстве мамлюков в XIII-XIV веках, и обсуждение вопросов транскрипции произведений в арабской графике на новый алфавит, основанный на современной латинской графике. Новизна и идея исследования заключались в анализе достижений и недостатков современной казахской письменности на основе латинской графики (диграф, акут, апостраф, новый алфавит), изучении и решении проблем транскрипции арабописьменных рукописей в современный казахский алфавит. В ходе реализации этих идей в числе проделанных перед принятием национального алфавита работ мы реализовали задачи написания арабописьменных текстов на латинской графике на основе материалов словаря «ад-Дурра ал-мудайя» для транскрипции арабописьменных рукописей на современную казахскую письменность. Мы раскрыли использование, графическую передачу гласных мамлюкско-кипчакского языка и современного казахского языка с помощью методов сравнительного изучения, описания, систематизации, группировки, обобщения мнений. В результате в научной среде исследователя кипчакского языка подтвердилось утверждение, что в старокыпчакском языке 8 гласных. А в современном казахском языке имеется 9 гласных. В последнем казахском алфавите, основанном на латинской графике, 28 букв английской клавиатуры используются не в полной мере. Мы

считаем целесообразным использовать все. Тогда, 9 гласных современного казахского языка сами по себе соответствуют маркировке латинской клавиатуры. Из них 6 гласных можно было бы записать следующим образом: *a – a, e – e, o – o, ұ – u, ы – y, і – i*. А к звукам *ә, ө*, можно использовать диакритические знаки «умляут» – *ä, – ö*, и казахскую *ү* без упрека можно записать латинской буквой *v*. Это потому, что латинская буква *v* произошел от буквы *u*, которую мы обозначаем как *ұ – u*. Позже от них образовалась буква *w*. Поэтому вместо *ү* можно свободно использовать букву *v*.

Ключевые слова: мамлюк, кыпчакский язык, вокализм, графика, транскрипция, алфавит.

Dyussenov B.D.

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: bagdat75@inbox.ru

VOCALISMS IN THE MAMLUK KIPCHAK LANGUAGE AND PROBLEMS OF TRANSCRIPTION INTO THE MODERN KAZAKH ALPHABET

Abstract. The main purpose of this study is to study the graphic transmission, use and other features of vocalisms in the vocabulary of Arabic-Kipchak dictionaries written in the Mamluk state in the 13-14 centuries, and to discuss the issues of transcription of works in Arabic graphics into a new alphabet based on modern Latin graphics. The novelty and idea of the research consisted in analyzing the achievements and shortcomings of modern Kazakh writing based on Latin graphics (digraph, akut, apostroph, new alphabet), studying and solving the problems of transcription of Arabic manuscripts into the modern Kazakh alphabet. During the implementation of these ideas, among the works done before the adoption of the national alphabet, we realized the tasks of writing Arabic-written texts in Latin script based on the materials of the dictionary "ad-Durra al-Mudaiya" for transcription of Arabic-written manuscripts into modern Kazakh script. We have revealed the use, graphic transmission of vowels of the Mamluk-Kipchak language and the modern Kazakh language using methods of comparative study, description, systematization, grouping, generalization of opinions. As a result, the scientific community of the Kipchak language researcher confirmed the statement that there are 8 vowels in the Old Kipchak language. And in the modern Kazakh language there are 9 vowels. In the latest Kazakh alphabet based on Latin graphics, the 28 letters of the English keyboard are not fully used. We consider it advisable to use everything. Then, the 9 vowels of the modern Kazakh language themselves correspond to the marking of the Latin keyboard. Of these, 6 vowels could be written as follows: *a – a, e – e, o – o, u – u, y – y, i – i*. And for the sounds *ә, ө*, you can use the diacritical marks "umlaut" – *ä, – ö*, and the Kazakh *ү* can be written without reproach with the Latin letter *v*. This is because the Latin letter *v* originated from the letter *u*, which we designate as *ұ – u*. Later, the letter *w* was formed from them. Therefore, instead of *ү*, you can freely use the letter *v*.

Keywords: Mamluk, Kipchak language, vocalism, graphics, transcription, Alphabet.

Автор туралы мәлімет

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының аға ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторе:

Дюсенов Багдат Даниярович, старший научный сотрудник Института востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about the author:

Dyusenov Bagdat Daniyarovich, Senior Researcher at the of R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 28 ақпан 2024 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

FTAMP 03.91

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.2.86>

Әмірбекова С.К.

Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

E-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru

АРАБ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ПАРЕМИЯЛАРЫНДАҒЫ «АТА-АНА МЕН БАЛА» КОНЦЕПТІСІ

Аңдатпа. Мақалада араб-қазақ тілдеріндегі жанұяға байланысты фразеологизмдер қарастырылып отыр. Бұл сөз орамдары араб фразеологиясында маңызды рөл атқарады және араб әдеби тілінің көркем сөз байлығы мен бірегейлігін айқын да, толық көрсетеді. Фразеологиялық бірліктердің құрылымдық ерекшеліктерінің зерттелуі араб тілін терең және жан-жақты білуге мүмкіндік береді. Адам қоғамы дамуының заманауи сатысында қарым-қатынас құралы және материалды, әлеуметтік, рухани, мәдени табыс туралы білімдер, түрлі халықтың байлығы ретінде тілдің даму мәселелеріне үлкен назар аударылады. Бұл қызығушылық мәдениаралық қарым-қатынастың әруақыт дамуымен шартталған.

«Отбасы, туыскандар» тақырыбындағы нақыл сөздердің қазақ, араб мақалдарында қалыптасу жүйесі (үлгілері) бұл мақалада бір ұрпақтың және ауылдас ағайын ұрпақтың қан араласуымен жалғасқан туыскандықтың ауыз әдебиетінде бейнеленуі, некелесу нәтижесіндегі туыскангершіліктің тіларалық лингвистикалық мәдени сипаты қандай екені қарастырылады. Қазақ, араб тіл мәдениетіндегі өзіне тән өзгешелігі, айрықша белгілері мен айырмашылығы бола тұра, белгілі бір ортақ сипаттамалары да бары әңгімеленеді.

Жұмыстың басты мақсаты – араб-қазақ паремияларындағы «ата-ана мен бала» концептісіне салыстырмалы талдау жүргізу арқылы олардың ортақ және дифференциалдық ерекшеліктері мен мағыналық үйлесімділігіне классификация беру. Зерттеу нәтижесінде әрбір ұлттың дүниетанымы мен мәдениетін танып білу мақсатына сол ұлттың құндылықтарының жиынтығын зерттеу арқылы қол жеткізуге болатынын зерттеу жұмысы барысында анықталды. Бұл құндылықтар ұлттың тілінде, сөздік қорында сақталған. Жұмысымызда құрылымы әртүрлі тілдер тобына жататын араб және қазақ тілдеріндегі жанұяға байланысты фразеологизмдердің қолданылу ерекшеліктері салғастырыла зерттеліп, өзіндік ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.

Кілт сөздер: фразеологизм, паремия, мақал-мәтел, жанұя, концепт, туыстық терминдер.

Кіріспе

Соңғы жылдары тіл білімінде қазақ тілін генетикалық және типологиялық жағынан туыстығы жоқ тілдердің тілдік материалдарымен салыстыра-салғастыра зерттеу қолға алынуда.

Ұлт мәдениетінің қай түрі болмасын, сол ұлттың бүкіл таным болмысы мен тұрмыс-тіршілік суреті тілде көрініс табады. Белгілі бір ұлттың тарихынан, мәдениетінен, таным болмысынан, тұрмыс-тіршілігінен хабардар ететін тілдік бірліктерге ең алдымен тілдегі фразеологизмдер, мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жатады, себебі бұл тілдік бірліктер белгілі бір ұлттың өзге ұлттардан менталдық айырмашылығын көрсететін, салт-дәстүр ерекшеліктерін білдіретін ұлттық өмір көріністерінің айнасы болып табылады. Ұлт мәдениеті, діні салт дәстүрі және тілімен біте қайнасып, ұлттың болмысын бойына сіңірген танымдық түсінік беретін сөздер тілімізде өте көп. Сол концептілердің бірі – араб және қазақ тілдеріндегі ата-ана мен бала концептісі.

Зерттеу материалдарымен әдістері

Араб және қазақ тілдеріндегі «ата-ана мен бала» туралы фразеологиялық бірліктерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылған. Әр түрлі контексте араб және қазақ әдебиетінде қолдану үлгілерімен фразеологиялық бірліктерді қолдану әдісі талдалған. Ата-аналар мен балалар туралы фразеологиялық бірліктерді қолдану ерекшеліктерін анықтау үшін екі тілдегі сөзoramындарын қолдану әдісі қолдалынған

Зерттеу материалдарына фразеологизмдерді талдауға арналған араб және қазақ тілдерінің сөздіктері; фразеологизмдерді қолдану мәнмәтінін зерделеу үшін араб және қазақ тілдеріндегі мәтіндері; әр түрлі жанрдағы фразеологиялық бірліктердің қолданылуын талдауға арналған араб және қазақ тілдеріндегі әдеби шығармалар; «ата-ана мен бала» туралы фразеологиялық бірліктерді қолданудағы эмпирикалық деректерді қарастырылды. Мұндай әдістер мен материалдар араб және қазақ тілдеріндегі ата-аналар мен балалар туралы фразеологизмдерді егжей-тегжейлі зерттеуге және оларды екі мәдениетте де қолдана білудің ерекшеліктерін анықтауға көмектеседі.

Талқылау

Араб және қазақ тілдеріндегі *ата-ана мен бала* концептісінің басты айырмашылығы – отбасы, шаңырақ мүшелерінің бір-біріне тікелей жақындығы қан арқылы тікелей байланысын, өзара тығыз қарым-қатынасын саралайды: ата-ананың балаларымен, ұлы мен қызының ата-анасымен қарым-қатынасы. Араб тілінде *وليدة* – *وليد* сөздері *ата-ана* мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде *ата-ана* лексемасы өздерінен туған балаларына қатысты айтылады. Бұл лексемалар гипергипонимикалық қарым-қатынасымен ұштасып жатыр.

Ежелден келе жатқан қазақ дәстүрінде бір ортадан тарап, бірнеше буынға жеткен ұрпақтар жалғасын – бір әулет деп атайды. Мысалы Құнанбай әулеті, Абылай әулеті, тағы сол сияқты. «Жақсы» деген атымен шыққандықтан – бүкіл қазақ халқы мақтан тұтатын әулеттер. Бұны халқымыз басқа ел-жұртқа өнеге ретінде «тегі жақсы, текті әулет» деп дәріптейді. «Жақсыдан жаман туса да, жаманнан жақсы туса да, тартпай қоймас негізге» деп бір ауыз нақылмен түйеді.

Ал «бала» концептісі – ер мен әйелдің бір кіндіктен тараған ұрпақтары: бала, қыз, немере, шөбере, жиендер [4,103 б.]. Ұрпақ қазақ үшін қастерлі ұғым «өмірімнің жалғасы, мұрагерім» деп таныған. «Балалы үй- базар, баласыз үй- мазар» дейді қазақ. Шаңырақты нұрға бөлеп, ерлі-зайыптылардың арасындағы сүйіспеншілік пен махабаттың беки түсуіне себеп болатын бірден-бір дәнекер – бала, ұрпақ, әулет. Сол себепті қазақ «Бір баласы бардың- шығар-шықпас жаны бар, екі баласы бардың- өкпе-бауыр, жалы бар, үш баласы бардың бардың Бұхарада бұты бар, Хорасанда қолы бар» деп ұрпақтың өсіп-өнуіне, көбейіп-өрбуіне ден қойып, соған ынталандырып отырған. Айтылған сөздердің қанымызға сіңгені сонша, қазақ үшін шаңырақты баласыз елестету мүмкін емес. Ерлі-зайыпты екеуі үйленді ме, ағайын-жұрт тоғыз ай, тоғыз күннен кейін шілдехана тойын көруге асық болып отырады. Қос жұптың да күтетін алғашқы «жемісі» - бала. Сондықтан да халықтар арасында «Адам ұрпағымен мың жасайды» деген нақыл сөз тараған.

Ал араб тілінде *ام* *ана* сөзінің беретін мағынасы : 1. Туған, ішінен шыққан. 2. Әлдебір еркектің егде әйелі. 3. Ана бәрінің негізі, тірегі *ام كل شيء* 4.Елді –мекен, аймақ анасы – *ام القرى* Мекке (яғни қажылық жасау үшін әлемнің түкпір-түкпірінен ағылған қасиетті жер)[2,31 б.].

Ал *әке* *اب* лексемасы араб тілінде дүниеге әкелген немесе ағатайы, атасы, не нәрсені де алғаш тұрғызған дүние –мүліктің иесі, қожайыны мағынасында қолданылады. Кейде тіпті адамның қолының ашықтығын баса көрсету үшін қолданылатын *اب الضيف* құдайы қонақтың әкесі» деген де мағынасы бар[2].

Енді араб тілі мен қазақ тіліндегі ата-аналар мен олардың ұрпақтары – бала-шағасына қатысты қалыптасқан паремиялардың мазмұндық құрылымын саралап көрелік. Екі тілге де ортақ мазмұндық ой түзейтін мақал-мәтелдер:

«Ұл» лексемасы қазақ тілінде: 1. Еркек бала, ер бала. 2. Халық қамын ойлайтын ер-азамат, ер-жігіт [4,857 б.].

Араб тілінде ابن : 1. Ер жынысты бала. 2. Ауыспалы мағынада: ابن السبيل «саяхатшы», ابن الناس «халық қаһарманы» ұғымдарын сыйғызады[2,76 б.]. Қызға қатысты қос тілде де 1. Ұрғашы жынысты сәби, әйел бала. 2. «болашақ ана» деп бір ауыз сөзбен тоқтам жасайды.

Ұл, ер бала ابن сөзі араб тілінде, өзге тілмен салыстырғанда анағұрлым жиірек қолданылады. Біздің ойымызша, арабтар ежелден ер адамға басымдық бедел берген, күні бүгінге дейін арабтар қыздарынан гөрі ұлдарының жан-жақты білім алуына, ішіп-жемі, киіміне, қалта қаражатына, тағы басқа игіліктеріне ақшаны көбірек бөліп, жұмсайды. Бұл дерек мұрагерлікке қатысты заңдарында: ұлға берілетін мұраның қызға берілетіннен екі есе көптігінен нақты көрініс тапқан. لا إلهَ إلاَّ اللهُ، مُحَمَّدٌ رَسُوْلُهُ « Ұлың сенікі, қыз біреудікі» яғни, бойжеткен қыз өзге отбасында өмір сүреді деп санаған. Ал ер бала қандай жағдайда да өз ата-тегінің, қанының жалғастырушысы. Осындай ұлға қатысты көзқарас қазақ халқында да ежелден қалыптасқан. Қос тілдегі ауыз әдебиеті үлгілері, аңыз, эпсана желілерінен де ер баланың басымдық бедел алатынын анықтау қиын емес: «Ұлың өссе –ырысың, қызың орнын тапса - ырысың». «Ұл туғанға – күн туған» деп айтады. Араб нақылдарында да еркек кіндікті деп немере, шөберелерін де жоғары бағалаған : إِبْنُ الْإِبْنِ إِبْنُ الْحَبِيبِ، إِبْنُ الْبِنْتِ إِبْنُ الْغَرِيبِ «Ұлдың баласы-сүйікті, қыздың баласы- жат»[8,257 б.]. Қазақтар: «Бала-қымбат, немер-ыстық», «Ұлдың баласы - ұрпақ».

«Бала-шаға» ұғымы араб тіліндегі нақылдарға қарағанда, қазақ халқында кеңірек, әрі көбірек қолданысқа ие. Ал араб халқы үшін «ұл», «қыз» ұғымдары қатаң түрде жіктеліп, ұлдар, қыздар деген ұғымдар көпше, жекеше түрде де бөлек-бөлек таратылады. Мұны біз араб мақал-мәтелдерінен анық байқаймыз. Бала-шаға қазақ тілінде шектеуді емес, баршылық, көпшілік мағынасында қолданылып, халқымыздың ұл-қыз баласына деген кең пейілін білдіреді. Ұл-қызын бөліп-жармай еркетай, сүйкімдім, тентегім немесе тұңғышым, кенжем деп еркелетіп қолдану кеңінен тараған.

Араб-қазақ паремияларда «қыздың ұзатылатыны» айқын, тұрақты түсіндіріледі. Оның негізінде: أَحْطَبُ لِإِبْنَتِكَ قَبْلَ أَنْ تَحْطَبَ لِإِبْنِكَ «Ұлыңды емес қызыңды бірінші үйлендір (ұзаттыруы)» Қазағымыз: «Қыз мұраты - кету», «Отырған қыз – орнын табар», «Қыз кетсе – қуаныш, тұрақтаса – жұбаныш», «Апасы киген сәукелені сіңлісі де киеді» деп әр қырынан бейнелеп суреттейді.

Араб дәстүрінде еркектің ажырасуына болады деп саналған, ал әйел ерінен ажырап жатса, екінші рет күйеуге шығуы қиын дейді. Сол себептен де кез-келген ата-ана қыздарын барынша лайықты, сенімді деген ер адамға беруге тырысады: «وطني المرأة زوجها» «Әйелдің отаны – күйеуі».

Араб-қазақ тілдеріндегі «бала» концептісіне қатысты паремиялардың ұқсас белгілері:

1. Қос тілдегі паремияда да баланы туып-өсіру қажеттілігі, өзіңнен кейінгі ұрпаққа қалдыру, тұқым, тайпа жалғастығын үзбеу тағлымы арқау болады.

المال والبنون زينة الحياة الدنيا، «Баласыз үй - мазар» الى ما فيشوا صغار مقبر

«Ақша мен бала-өмірдің сәні», «الاطفال أزهار في حقول حياتنا» «Балалар- өмір гүлдері»[8,157]. Қазағымыз: «Жалғыз ағаш – орман болмас, жалғыз жігіт – би болмас», «Баласыз ана – гүлсіз алма», «Бір бала атаға жете туады, бір бала атадан өте туады, бір бала кейін қарай кете туады».

2. Араб-қазақ паремияларында бала тәрбиесіне айрықша мән берілген. Дұрыс тәрбие беруге баса назар аударылған. Адамгершілікке шақыратын паремиялар шарифат заңында нақты кеңестер ата-анаға бұйырыла айтылады. Бұл талап-тілектерге қарап, екі халық өкіліне

де кейінгі ұрпақ жалғасын айрықша жауапкершілікте тәрбиелеу маңыздылығы тән екені байқалады. Лайықты ұрпақ өз ұлтын, ежелден қалыптасқан салт-дәстүрі, тілін, мәдениетін, өмір сүру ерекшелігін көзінің ақ-қарасындай сақтап, болашаққа ұластырушы мағынасында жауапкершілікті екенін ұқтырады. «Ата-анасы *و من لم يؤدبه أبوه و أمه، تُؤدبه روعاثة الردى و زلاله*» «Ата-анасы тәрбие бермесе, өмірдің қиындығы тәрбие береді», *بلك إنك أحسن ما تبكى عليه*

«Баланды ойлап жыламау үшін, баланды жылатқыз»[8,195 б.]. Қазақ нақылдарынан: «Ұлға отыз үйден тыю, қызға қырық үйден тыю», «Ұлың өссе, ұлы үлгілілермен ауылдас бол! Қызың өссе қызы үлгілілермен ауылдас бол!», «Қарағайға қарап тал өсер, үлкенге қарап бала өсер».

3. Ұрпақ тәрбиесіне жауапкершілікпен қатаң қарағанымен араб, қазақ халқылары да ұл-қыз, бала-шағасына ерекше мейірімін айрықша сүйіспеншілігін, ыстық ықыласын арнайды. Араб-қазақ паремияларының көбісі ата-ананың балаларына деген махаббатын айғақтайды. Солай бола тұра, қазақ нақылдарының көбісі ананың баласына деген сүйіспеншілігін ерекше білдірсе, әкенің баласына арнаған ыстық ықыласын аз кездесетінін аңғартады. Араб мақалдарында керісінше, нақылдың көбісі әкенің балаға деген сүйіспеншілігін байқатса, қалғаны ананың махаббатына тиесілі екені де даусыз: *ما فبالأسى من تقنت الكبد، مثل أسى والد* «Бүйрегінің ауырғаны, тек әкесі баласы үшін уайымдауымен тең», *ما مات حى لميت أسفا، أعذر من* «Әлі ешкім де жақыны қайтыс болғанынани өлген жоқ, тек әкесі баласы үшін қайғыруы болмаса»[8,485 б.]. Қазақ нақылдары: «Ақ шашты ана: «жастығым — балам» дейді. Ақылды бала: "ай-күнім — анам" дейді», «Бала – көңілдің гүлі, көздің нұры». «Анасын сүйгеннің баласын сүй», «Жалғыз бала атқа шапса, анасы үйінде отырып тақымын қысады». Бұл деректерге қарап, қазақ аналарының сүйіспеншілігін, ашық айтып жеткізетініне, ал араб ер азаматтарының балаларына деген ыстық пейілін елден жасырын, құпия ұстайтынын, жария етуді әбес көретіндіктерімен түсіндіруге болады. Ежелгі замандарда араб әлемінде еркек баласын елдің көзінше құшақтап сүю ұят саналыпты. Сол себепті араб паремияларында әкенің балаға деген махаббатын дәріптеу жоққа шығарылмайды.

4. Ата-анасын жақсы көру мен құрмет көрсетуге, қадір тұтуға арналған араб-қазақ нақылдары көптеп кездеседі. Ата-анаға қатысты қазақ нақылдарының қай-қайсысында да әкенің, шешенің лайықты орны қатар аталады. Және түрлі жағдайда да ата-ана, әке-шеше деп қатар айтылып, жазылады: «Ата-анаңның қадірін балалы болғанда білерсің», «Ана алдында – құрмет, ата алдында - қызмет», «Ананың алды – ақ жайлау», «Мейірімі мол ананың – жүрегі жылы, қолы кең, кең пейілді атаның жүзі жылы, жолы кең». «Баланың бас ұстазы – ата-ана», «Әкеден – ақыл, анадан – мейірім». Араб тілінде: *وأعط اباك النصف حياً ميتاً و فضئل عليه من كرامتها الأم* «Әкеңді тірісінде де, қайтыс болғаннан кейін де жартыңды ғана бер, анаңның қадірін артыр», *عَضَب الأب من عَضَب الرب، رضا الأب من رضا* «Жаннат – аналардың аяқ астында», *الجنة تحت أقدام الأمهات* «Әкенің қаһары Алладан, разылығы да Алладан»[8,345].

5. Сонымен қатар араб- қазақ паремиялогиялық оралымдарда балалардың әкешелерінің мінез-құлқын алғанын, түр-түсі, түрлі қимыл-әрекеттерінде де ұқсастық кездесетіні баяндайды. Көп жағдайда қазақ-араб нақылдары балаларының әке-шешесіне ұқсайтынын жалпылама келтірмей, ұлды әкесіне, қызды шешесіне ұқсату дерегі жиірек ұшырайды. Сондықтан да атам қазақ: «Анасын көріп қызын ал» немесе «Әкеге қарап ұл өсер» деп тоқ етер түйін жасайды, арабтар: *إبن الور عوام* «Қаздың баласы- жүзгіш», *طب الجر تما* «Табақты айналдырса да, қызы анасына ұқсайды». Және бір назар аударатын жәйт екі тілде де – баласын қозы, лақ, балапан, құлыншақпен одан басқа тал-терекпен теңеу арқылы баяндау көп ұшырасады. Қазақтар: «Ата – бәйтерек, бала- жапырақ», «Сайына қарай – саласы, әкесіне қарай - баласы», «Ақ шашты ана: жастығым – балам» дейді. Ақылды бала «Ай-күнім - анам» дейді, немесе «Бала – ананың бауыр еті, көз нұры», «Қарға балсын «аппағым» дер, кірпі баласын «жұмсағым!» дер, арабтарда: *هذا الثبيل من ذاك الأسد* «Бұл алан арыстанның баласы», *الورد فى عين أم غزال* «Маймыл анасына ғазель боп көрінеді», *الخنفسة شافت إبننا*

عالحيط قالت حَبَّة لؤلؤ بخيط «Қоңыз баласын көріп, маржан көргендей болды» деп жануар табиғаты көріністерінен теңеу басым[8,386 б.].

6.Араб-қазақ паремиялардың бір бөлігі бала-шаға, ұрпағыңның көп болғанын тілге тиек етіп, кеңірек насихаттайды және үлкен отбасылық тәжірибе, өмір жолымен қалыптасатыны ескертіледі: *أَمْ عَشْرَةَ مُدْبِرَةً وَأَمْ وَاحِدَ مُحَيَّرَةً*

«Бір баласы бар анадан, он баланың анасы-пысық болады», қазақтар: «Алты ұл туған ананы –ханым десе болады, кезек сыйласқан ағайынды жаным десе болады», «Жалғыз баласы бардың шығар-шықпас жаны бар, екі баласы бардың өкпе-бауыр, жалы бар, үш баласы бардың Бұқарда құты, Қорасанда қолы бар», - деп жалғасады.

7.Араб тілінде де, қазақ тілінде де баланың өз еңбегімен өсіп-жетілуін, ата-анасының ұрпағына кішкентайынан ұқтырып, үйрететіні үлгілі тәжірибесімен ел қатарына қосылуын қалайтыны анық көрініс тапқан. Балаларына есепсіз қаражат беріп, тәрбиесіз өсуіне жол берілмеуін ескертетін нақыл сөздер қос тілде де көптеп кездеседі. Мысалы, «Жалқау байымас, сұқ семірмес», «Берекесіздің ауылы – мерекесіз», «Еріншек түске дейін ұйықтайды, кешке дейін есінейді», «Болар адам он бес жастан бас болар, болмас адам отызында жас болар», *كُنْ إِبْنِ مَنْ شِئْتَ وَ اكْتَسِبْ إِدْبًا غَغْنِيكَ مَحْمُودُهُ عَنِ النَّسَبِ*

«Кімнің баласы болсаң да тәрбие алып тегіңе сүйінбе, «Бұл менің әкем» демей «Бұл менмін» деген адам абырой табады», *إِبْنُو عَلِيٍّ كَثْفُو وَ بِيَدَوْرٍ* «Баласын арқасына отырғызып, қайдасын деп іздеп жүр екен», яғни баласының күн көрісінің жағы, өмірге бейімделмегенін көрсетеді[8,174 б.].

8.Араб-қазақ паремиялардың ішінде ұлдың әкесі үшін, қыздың анасы үшін бағасы жоғары екені көрініс табады. Ұлдың отбасындағы әлеуметтік орны қыз баласына қарағанда жоғары екені айқын. Қыз баланы өзге отбасы мүшесіне, яғни «қонақ» санайтыны ежелден бар. Сол себепті де «Қыз – қонақ» деп ойлау екі ұлтқа да бөтен естілмейді. *أَلِيٍّ بِيَسْعُدُهَا زَمَانُهَا*, «Қыз анасына *الْبِنْتُ لِأُمِّهَا وَ الصَّبِيُّ لِأَبَوِهِ* «Ұлдан бұрын қыз туған ана бақытты», *بِتَجِيبُ بِنَاتُهَا قَبْلَ صَبِيَانِهَا* көмекші, ұл – әкесінің қолғанаты» яғни әрқайсысы шаңырақтағы өз орнын біліп, өз рөлінде болғаны абзал[8,147 б.]. Қазақ нақылдары: «Ананың ізін қыз басар, Атаның ізін ұл басар», «Әкелі бала жаужүрек».

Зерттеу нәтижелері

Араб паремияларынан қазақ паремияларының айырмашылықтары:

1.Қос тілде де *әке, ана, ұл мен қызға* қатысты метафоралық бейнелеу, әсірелеп жеткізу болғанымен, мазмұн жағынан бір-біріне ұқсамайды. Ата-ана мен балалар туралы мақал-мәтелдер теңеу, асыра бағалау (гипербола) немесе қарапайым метафорадан құрылған.

Мысалы: *يَخْلُقُ مِنَ ظَهْرِ الْعَالَمِ فَاسِدٌ وَ مِنَ زَهْرِ الْفَسَدِ الْعَلِيمُ* «Ғалымнан содыр тууы мүмкін, кесірліден ғалым өмірге келуі де мүмкін»[7,9]. Бұл мақал жақсы ата-анадан жаман бала өсіп шығуы немесе керісінше болуы мүмкін екендігін баяндайды. Бұл мысалда бір ескеретін мәселе «оқымысты» сөзі - «жақсы» сөзінің синонимі ретінде қолданылса, ал «кесірлі» сөзі «оқымыстыға» қарама-қарсы мағынада алынған. Бұл қанатты сөздерден араб әлемінің «ежелден ғалымдарын, оқымыстыларын қадірлеп, сыйлаған» деген ой туындайды. Келесі мақалда: *الْفَرَسُ مِنْ وَرَاءِ الْفَارِسِ* «Аттың жақсысы шабандозынан»[8,548 б.], араб халқы шаңырақтағы қыздың, бойжеткеннің тәрбиесіне әкесі мен ағалары жауапты саналған, ал әйелдерге – күйеуі қожайын. Бойжеткен немесе зайыбының жүріс-тұрысы, мінез-құлқы ұнамсыз болса, оған жоғарыда аталған еркек азаматтар кінәлі деп есептелгендіктен бұл мақал айтылады.

Ал қазақ дәстүрінде керісінше: «Анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» десе, ер балаға қатысты: «Ат болатын құлынның бауыры жазық келер, адам болар баланың маңдайы жазық келер!», «Ер бала – ата-анаға таяу, қыз бала – үйге жаққан бояу» деп әспеттейді.

Көп метафоралар араб теңеулерінде: әкені сарымсаққа, қасқырға, бауыр мен бүркітке теңесе: التوم و سسال مئى رحمة التوم «Анасы пияз, әкесі жуа болса, баласынан неге иіс бар»[8,116 б.], қазақтар әкені – асқар тау, бәйтерек деп, ананы – ұя, мектеп, өмірге балайды. Араб нақылдарына қарағанда қазақ мақал-мәтелдерде ананы зат есімнен гөрі сын есімді сөздермен баламалай жеткізу басым. Мысалы: «мейірімі мол, пейілі кең» немесе «жүрегі шуақты, назары қуатты» «көркі мен жақсылығы» тағы басқа болып жалғасады.

Қазақ нақылдарда ұл, ер бала: құлыным, қошақаным, лағым, балапаным, жаным, жарығым, айым, бауырым, көгершінім, қанатым, атар таңым, жүрегім, күнім, жұлдызым, шылдыр шүмегім, қыраным, жапырағым тағы басқа теңеулермен атаса, қыздарын: гүлім, күнім, райханым, жұбанышым, қуанышым, көзімнің қарашығы немесе көзімнің ағы мен қарасы, шырыным, шекерім, балдай тәттім, аққуым тағы басқа теңеулер қолданса, араб нақылдарында ұл, ер баланы: қоңызым, бұзауым, сұңқарым, бауырым, балапаным, ал қыз баланы: мысығым, газелім, раушаным, маймылым, орман құстарым деген теңеулерін қолданған.

Араб нақылдарында «әке» мен «анаға» қатысты тағы бір ерекше сипат бар. Ежелден бар дәстүр бойынша өз ұрпағымен мақтанғысы келген шақта ұл қыздарының есімдері алдына атау жалғайды. Сол атаумен қоса айтып, тілдеріне тиек етеді. Мысалы, ابو محمد «Мұхамедтің әкесі» немесе ام فاطمة «Фатиманың анасы». Ауызекі тілде жиі айтылады[7,78 б.].

2. Араб паремияларында «ана», «әке» «қыз» және «ұл» атауларын метафораға жатқызады. Мысалы, إلى أمه يُلهف اللّهفان «Анасымен мұңын (уайымын) бөлісуге бара жатыр». Осы мысалда «ана» - отбасы, достары, туысқандары, бір сөзбен айтқанда, ең жақын адамдары мағынасында бейнеленген. Сөйтіп әрі қысылғанда қол ұшын созып, көмектесетін жандар мағынасында қолданады. «Жалғыз ағаш орман емес»демекші, кім-кімде жалғыз-жарым бола тұра жақын адамдарымен бірге болғанды айрықша мән бере атайды. «Әкеге» қатысты: ابو الهول «қорқыныштың әкесі-Сфинкс», ابو الركاب «грипп ауруы», ابو النوم «ұйқының әкесі – мак гүлі» т.б.

Анықталған 10 паремияда «қыз» концепті түрлі мазмұнды метафоралық оймен тарқатылады: بنت الدهر тағдырдың қызы – жамандық, بنت الشفة еріннің қызы – сөз, بنت الفكر ойдың қызы – пікір, көзқарас, بنت السلطان сұлтанның қызы – бақ-дәулетті әйел, بنت حواء Хауа-Ананың қызы – гүлдер мен жасыл шалғын және т.б. Мысалы, بنت الشفة бұл жерде «еріннің қызы – сөз» екенін айтпайды, бұл метафора «Ол маған ештеңе демеді» дегенді ұқтырады[8,302 б.].

Араб мақал-мәтеліндегі «ұл» метафорасы келесі жолдарда көрсетілген мағынада қолданылады: بنو الحرب соғыс ұлдары – жауынгерлер, ابن الادب әдептің ұлы – тәртіптің адамы, ابن الناس адамзаттың ұлы – сыйлы адам, ابن الدئب қасқырдың баласы – тәрбиеге көнбейтін жан, ابن الصقر қырандардың баласы – бай-дәулеттің иесі және т. б.

Мысалы, ابن الخلال عند ذكّر بيان «Тәрбиелі жан туралы ойласаң келе қалады». Осы нақылдағы тәрбиелі адам «рұқсат етілгеннің ұлы» мағынасында қолданылған. Мұндай тұрақты сөз тіркестері екі мағынада қолданылады: а) «заңды некеден туған», б) «тәрбиелі адам»[8].

Қорытынды

Қорыта келе, араб – қазақ тілдеріндегі паремиялардың қай-қайсысынан да ата-ана мен ұл-қызы, балалары арасындағы байланыс, қарым-қатынастың өмірде қаншалықты зор бағаға ие екені анықталды. Қос халық менталитетінде де келер ұрпақты лайықты тәрбиелеу аса жауапкершілікті жүктейтінін байқатады. Ежелден қалыптасқан мәдениет, салт-дәстүрлі негізде ұлтты сақтау, баянды болашаққа ұластыру үрдісін ту ететіні екі ұлт тіршілігінен анық көрініс тапқан.

Әдебиет:

1. Кухарева Е.В. Арабские пословицы и поговорки. Словарь с лексико-фразеологическими комментариями // Е.В.Кухарева.-М.:АСТ, 2008, -303 с.
2. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь /Х.К. Баранов Ташкент: «Камалак», 1994, - 912с.
3. Эшанкулов А.У. Фразеология в тексте и в словаре /Паремиология или фразеология/. Сбор.науч.труд.- Самарканд,1986, - 59 с.
4. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. А:Дайк.-Пресс, 2008. – 968 б.
5. Шайхуллин Т.А. Зиганшин Э.М. Зиляева А.Н. Стилистика арабского языка: Учебное пособие.- Казань: Магариф, 2008, - 383 с.
6. Шайхуллин Т.А. Русские и арабские паремии с компонентом-наименованием родственных отношений: концептуально-семантический и этнокультурный аспекты. Автореферат.- Казань, 2012.
7. معجم الاقبارات الاصطلاحية ۱۹۸۵-۱۹۵۵ص.
8. مجمع الامثال.لابي الفضل احمد بن محمد الميداني 1955. 462ص.
9. Avaliani, Yu.Yu., Emirova, A.M. (1971) On a semantic structure of phraseological units. (pp. 29-34) In Issues of phraseology IV: Papers of the Navoi Samarkand State University. Issue 217.
10. Alefirenko, N.F (2008). Phraseology and cognitive science in terms of linguistic postmodernism. Belgorod, Belgorod State University.
11. Amosova, N.N. (2013) Fundamentals of English phraseology. Moscow. Librokom.
12. Gvozdev, Yu.A. (1977). Fundamentals of the Russian word formation. Rostov-on-Don.
13. Hoey, M. (2005). Lexical priming. New York, NY: Routledge
14. Kunin, A.V. (2005) A course on modern English phraseology. Dubna: Feniks +.
15. Molotkov, A.I. (1977) Fundamentals of Russian phraseology. Leningrad.
16. Oniani, A.L. (1970) A fixed unit and a word (based on Kartvelian languages (pp. 134-142.). In Issues on phraseology III. Papers of the Navoi Samarkand State University, New Series. Samarkand. Issue 178.
17. Raikhshtein, A.D. (1980) A comparative analysis of German and Russian phraseology. Moscow.
18. Romer, U. (2009). The inseparability of lexis and grammar. Annual Review of Cognitive Linguistics.
19. Rott, E. Kh. (1972) A word and its relation to a component of a kernel phraseology (on a kernel of phraseology).(pp.123-128) In Issues on phraseology V, part I: Papers of the Navoi Samarkand State University, New Series. Samarkand. Issue 219.
20. Savitsky, V.M. (1993) English phraseology: problems of modeling. Published by Samara University.
21. Smirnitsky, A.I. (1956) English phraseology. Moscow.
22. Stepanova, L.I. (1996) Problems of phraseological semantics. Saint-Petersburg.
23. Teliya, V.N. (1966) What is phraseology? Moscow: Nauka.
24. Vinogradov, V.V. (1953) On some issues of Russian historical lexicology. (pp.185-210) In Bulletin of the USSR Academy of Sciences, Language and Literature Sectio. vol. 12, issue 3. Moscow.
25. Zerkina, N.N.(2011) Explicit and implicit representation of the concept WHITE in English. (pp.405-406) In Cognitive studies of the language. Issue VIII. Problems of linguistic consciousness: Proceedings of the International Scientific Conference held on 15-17 September 2011. Moscow: Linguistics Institute of the Russian Academy of Sciences; Tambov: Publishing house of Derzhavin Tambov State University,]

References:

1. Kuhareva E.V. Arabskye poslovizy i pogovorki. Slovar s leksiko-frazeologicheskimi kommentariyami [Arabic proverbs and sayings. Dictionary with lexical and phraseological comments] // E.V.Kuhareva.-M.ACT, 2008, - 303 p. [in russ.]
2. Baranov H.K. Arabsko-russkiye slovar [Arabic-Russian dictionary] // H.K. Baranov Tashkent: Kamalak, 1946 - 912 p. [in russ.]
3. Eshankulov A.T. Frazeologiya v tekste i v slovare/Paremiologiya ili frazeologiya [Phraseology in the text and in the dictionary / Paremiology or phraseology] // sbor.nauch.trud.-Samarkand, 1986 - 59 p. [in russ.]
4. Kazakh tilidegi tusundirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] / Jalpy redaksiyasyn baskargan A.Y.Yskakov. – Almaty. 1966. – 510 p. [in kaz.]
5. Shaihullin T.A. Ziganshin E.M. Zilyaeva A.N. Stilistika arabского yazyka [Stylistics of the Arabic language]: Uchebnoe posobie.-Kazan': Magarif, 2008-383 p. [in russ.]
6. Shaihullin T.A. Russkiye i arabskye paramye s komponentom-nayemenovanyem rodstvennyh otnosheniy: konzeptualno-semanticheskiye i etnokulturologicheskiye aspekty [Russian and Arabic proverbs with a component-name of kinship relations: conceptual-semantic and ethnocultural aspects]. Aftoreferat. Kazan, 2012. [in russ.]
7. Mu'gam al- a'barat al-istilahya [Dictionary of Idiomatic Expressions] 1985 -455s. [in arabic]
8. Mu'gam al- amsal. Abi al-Fadal Ahmad ben Muhammad al-Maidani [Collection of Proverbs. By Abu al-Fadl Ahmad ibn Muhammad al-Maidani] 1955. 462 p. [in arabic]
9. Avaliani, Yu.Yu., Emirova, A.M. (1971) On a semantic structure of phraseological units. (pp. 29-34) In Issues of phraseology IV: Papers of the Navoi Samarkand State University. Issue 217 p.
10. Alefirenko N.F. (2008). Phraseology and cognitive science in terms of linguistic postmodernism. Belgorod, Belgorod State University.
11. Amosova N.N. (2013) Fundamentals of English phraseology. Moscow. Librokom.
12. Gvozdev, Yu.A. (1977). Fundamentals of the Russian word formation. Rostov-on-Don.
13. Hoey M. (2005). Lexical priming. New York, NY: Routledge.
14. Kunin A.V. (2005) A course on modern English phraseology. Dubna: Feniks +.
15. Molotkov A.I. (1977) Fundamentals of Russian phraseology. Leningrad.
16. Oniani A.L. (1970) A fixed unit and a word (based on Kartvelian languages (pp. 134-142.). In Issues on phraseology III. Papers of the Navoi Samarkand State University, New Series. Samarkand. Issue 178 p.
17. Raikhshtein A.D. (1980) A comparative analysis of German and Russian phraseology. Moscow.
18. Romer U. (2009). The inseparability of lexis and grammar. Annual Review of Cognitive Linguistics.
19. Rott E. Kh. (1972) A word and its relation to a component of a kernel phraseology (on a kernel of phraseology). (pp.123-128) In Issues on phraseology V, part I: Papers of the Navoi Samarkand State University, New Series. Samarkand. Issue 219 p.
20. Savitsky V.M. (1993) English phraseology: problems of modeling. Published by Samara University.
21. Smirnitsky A.I. (1956) English phraseology. Moscow.
22. Stepanova L.I. (1996) Problems of phraseological semantics. Saint-Petersburg.
23. Teliya V.N. (1966) What is phraseology? Moscow: Nauka.
24. Vinogradov V.V. (1953) On some issues of Russian historical lexicology. (pp.185-210) In Bulletin of the USSR Academy of Sciences, Language and Literature Section. vol. 12, issue 3. Moscow.

24. Zerkina N.N.(2011) Explicit and implicit representation of the concept WHITE in English. (pp.405-406) In Cognitive studies of the language. Issue VIII. Problems of linguistic consciousness: Proceedings of the International Scientific Conference held on 15-17 September 2011. Moscow: Linguistics Institute of the Russian Academy of Sciences; Tambov: Publishing house of Derzhavin Tambov State University,]

Амирбекова С.К.

Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан

E-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru

КОНЦЕПТ «РОДИТЕЛИ И ДЕТИ» В АРАБСКИХ И КАЗАХСКИХ ПАРЕМИЯХ

Аннотация. В статье рассматриваются смысловые аналоги описания фразеологизмов о семье в арабском и казахском языках. Эти обороты многочисленны, играют важную роль в арабской фразеологии и наиболее ярко и полно отражают богатство и уникальность арабского литературного языка. Изучение структурных особенностей фразеологических единиц позволяет узнать арабский язык глубоко и всесторонне. На современном этапе развития человеческого общества большое внимание уделяется вопросам науки языкознания как средства общения и знания о материальном, социальном, духовном, культурном богатстве различных народов. Этот интерес обусловлен стремительным развитием межкультурных отношений.

В этой статье система (образцы) формирования фразеологизмов на тему «семья, родственники» в казахском и арабском пословицах рассматривается, как поколение родителей и детей, родственные связи, сопровождающегося кровным смешением, выявляются межъязыковая лингвистическая культура природы родства в результате брака. В казахской и арабской языковой культуре существуют определенные общие характеристики, отличительные черты и различия.

Основная цель работы – дать классификацию общих и дифференциальных особенностей и смысловой совместимости путем проведения сравнительного анализа концепта «родитель и ребенок» в арабо-казахских паремиях. В результате исследования выявлено, что цель познания мировоззрения и культуры каждой нации может быть достигнута путем изучения совокупности ценностей этой нации. Эти ценности хранятся в языке народа, в словарном запасе языка. В статье были изучены особенности употребления фразеологизмов, связанные паремиями «родители и дети» в арабском и казахском языках, которые относятся к разным языковым группам, выявлены общие сходства и отличительные различия.

Ключевые слова: фразеологизм, паремия, пословицы и поговорки, семья, концепт, термины родства.

Amirbekova S.K.

R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sagynysh.amirbekova@mail.ru

CONCEPT OF «PARENTS AND CHILDREN» IN ARABIC AND KAZAKH PAREMIAES

Abstract. The article examines the semantic analogues of the description of phraseological units about the family in the Arabic and Kazakh languages. These phrases are numerous, play an important role in Arabic phraseology and most vividly and fully reflect the richness and uniqueness

of the Arabic literary language. Studying the structural features of phraseological units allows you to learn the Arabic language deeply and comprehensively. At the present stage of human society development, much attention is paid to the science of linguistics as a means of communication and knowledge about the material, social, spiritual, and cultural wealth of various peoples. This interest is due to the rapid development of intercultural relations.

In this article, the system (samples) of the formation of phraseological units on the topic "family, relatives" in Kazakh and Arabic proverbs is considered as a generation of parents and children, family ties accompanied by blood mixing, the interlanguage linguistic culture of the nature of kinship as a result of marriage is revealed. There are certain common characteristics, distinctive features and differences in the Kazakh and Arabic language culture.

The main purpose of the work is to classify common and differential features and semantic compatibility by conducting a comparative analysis of the concept of "parent and child" in Arab–Kazakh parodies. As a result of the study, it was revealed that the goal of cognition of the worldview and culture of each nation can be achieved by studying the totality of values of this nation. These values are stored in the language of the people, in the vocabulary of the language. The article studied the peculiarities of the use of phraseological units associated with the pairs "parents and children" in Arabic and Kazakh, which belong to different language groups, revealed common similarities and distinctive differences.

Keywords: phraseology, paremiaes, proverbs, family, concept, marital kinship.

Автор туралы мәлімет:

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, ғылыми қызметкер, Р.Б.Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Сведения об авторе:

Амирбекова Сагыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б.Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about autor:

Amirbekova Sagynysh Kopenovna, Researcher, Institute of Oriental Studies R.B. Suleimenov, Almaty, Kazakhstan.

*Келіп түсті 3 наурыз 2024 жыл
Қабылданды 25 мамыр 2024 жыл*

Редакцияның мекен-жайы: 050100,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты «Қазақстан
шығыстануы» журналының редакциясы
Сайтқа сілтеме: <https://journal.shygystanu.kz/index.php/main>
Тел: 8 (727) 261 16 01. E-mail: kazvostok.jurnal@gmail.com

Журнал Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму
министрлігінде 2021 жылдың 16 тамызында тіркелген,
куәлік № KZ54VPY00039118
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда,
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.